

***Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги***

***Термиз Давлат Университети
география кафедраси***

**ТАБИАТДАН
ФОЙДАЛАНИШНИНГ
ГЕОГРАФИК АСОСЛАРИ
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ**

Термиз 2012

«Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари фани география йўналишидаги бошқа фанларга нисбатан анча ёш фанлардан бири ҳисобланади. У илмий ва ўқув-услубий тавсияга эга бўлиб, моҳиятан янги предметдир. Унда Табиатдан фойдаланиш географик, назарий ва амалий масалалари атрофлича баён этилган. Фаннинг назарий жиҳатлари Ўзбекистон табиатдан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати ва уни бошқаришнинг амалий жиҳатларини таҳлил этиш хусусиятлари билан бойитилган.

Маърузалар матнида табиатдан оқилона фойдаланиш борасида амалга оширилаётган халқаро ҳамкорлик масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилган.

Маъруза матнлари география мутахассисликлари бўйича таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Муалифлар: ўқит. А. Чориев
г.ф.н. доц. Қ. Алланов

Масъл муҳарир ўқит. А. Сатторов

Тақризчилар: катта ўқит. М. Умарова
ўқит. О. Абдуллаев

200__ йил __-август куни Табиёт-география факултети илмий кенгашининг 1-сонли йиғилишида тасдиқланган.

Факултет декани

дотс. Б. Холиқназаров

200__ йил __-август куни география кафедрасининг 1-сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва фойдаланишга тавсия етилган.

Кафедра мудири:

г.ф.н. Ҳ. Абдуназаров

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси халки ижтимоий йуналтирилган бозор иктисодиётини эркинлаштириш йулидан бормоқда. Бозор муносабатларининг ижтимоийлиги хусусияти эса инсонни шахсни хар жихатдан муносиб шароитларда яшашга хакли эканлигини билдиради. Яъни инсон факатгина иктисодий жихатдангина эмас, балки экологик жихатдан хам кулай шароитларда яшашга хаклидир.

Айникса, бу масала Ўзбекистон республикаси учун ута долзарб хисобланади. Чунки *"Марказий Осиё минтакасида экологик фалокатнинг гоят хавфли зоналаридан бири вужудга келганлигини алам билан очик айтиш мумкин"*. Шу нуктаи назардан караганда Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига утиш муаммоларини гапириш билан бирга, хозирги мураккаб вазиятда табиатдан окилона фойдаланишнинг иктисодий механизмларига ва табиатанни мухофаза килишга хам жиддий эътибор бериши лозим булади.

Масаланинг бундай куйилиши Ўзбекистон республикасининг ички ва узига хос миллий эhtiёжларини акс эттириб колмасдан, балки хужалик амалиётларида, халкаро андозаларга утиб бораётганлигимизнинг объектив заруриятларидан хам келиб чиқади. Хозирги кунда экологик иктисодий муаммоларни урганиш хужалик юритувчи субъектларнинг барча турлари ва куринишларини самарали фаолият курсатишини таъминлабгина колмасдан инсонни ижобий шароитларда яшашини зарурлигини ва керак булса шартлигини хам аниклайди .

Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари –ёш илмий фанлар жумласига кириб ижтимоий –иктисодий жараёнларни бошқариш ,табиатдан фойдаланиш сохасидаги молиялаштириш ,режалаштириш ,хукукий-меъерий таъминоти борасида илмий асосланган карорларни кабул килишнинг янги йуналишларини очади .

Табиатдан фойдаланишнинг геогафик асослари- иктисодиёти фани доирасидаги муаммоларни иккита гурухга булиш мумкин:

Биринчидан ,табиий ресурслардан самарали фойдаланиш иктисодиёти муаммолари ;

Иккинчидан ,атроф мухитни ифлосланганлиги ва ундан келадиган зарарни олдини олиш ва тугатишнинг самарали усулларини топиш ва асослаш муаммолари.

Мазкур муаммолар табиий –тарихий тавсифдаги конуниятлар асосида уз ечимини топиши зарур ,аммо жамият эhtiёжидаги узгаришларни ва замонавий иктисодий муаммолар заминида янги кадриятларни шаклланишини эътиборга олиши зарур .

Назарий жихатдан табиатдан фойдаланиш иктисодиёти баркарор экологик иктисодий ривожланишнинг илмий концепцияларини яратишга қаратилган. Фаннинг амалий аҳамияти эса инсон жамиятини ҳаёт фаолияти муҳитини сақлаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича

-3-

илмий асосланган аниқ тақлифларни ишлаб чиқишда қўрилади.

Мазкур маъруза матнларида табиатдан фойдаланиш иктисодиёти бўйича изланиш олиб борилган.

Мазкур курснинг асосий вазифалари қуйидагиларда намоён бўлади:

* Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари- табиий-илмий ва иктисодий асосларини таҳлил этиш:

* Табиатдан фойдаланиш иктисодиётининг хорижий тажрибаларни урганиш;

* Ўзбекистоннинг табиий-ресурс салоҳиятига иктисодий баҳо бериш;

* Амалдаги табиатдан фойдаланишнинг иктисодий механизмлари асосий элементларини мазмунини ёритиш;

* Табиатдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини тавсифлаш ;

* Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва атрофни муҳофаза қилишни бошқариш тизими муаммоларини аниқлаш ва истиқболларини белгилаш ;

* Табиатдан фойдаланиш соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг асосий йўналишлари тугрисидаги маълумотларни умумлаштириш .

Асосий таянч тушунчалари

Экология- жонли организмларнинг узаро муносабатларини ва уларнинг атроф муҳит билан узаро таъсирини урганадиган фан.

Экологик муаммолар- жонли организмларнинг узаро муносабатлари ва уларнинг атроф муҳит билан таъсири натижасида юзага келадиган муаммолар.

Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари- табиатдан модда алмашинувининг баркарор, тадрижий мувозанатини таъминлаш шароитида табиатга зарарли таъсирининг олдини олиш ва камайтиришнинг йуллари ва усулларини урганадиган мустақил фан.

Табиатни муҳофаза қилиш- ҳозирги ва келгуси авлодларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва атроф муҳитни мусоффо ҳолда сақлашга қаратилган, илмий асосда амалга ошириладиган тадбирлар мажмуи.

1-Маъруза : ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ГЕОГРАФИК АСОСЛАРИ КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ МЕТОДИ ОЪЕКТИ ВА МОХИЯТИ.

Режа.

1. Асосий тушунчаларни аниклаш.
2. Жамият ва табиатни узаро алокадорлиги муаммолари.
3. Курсининг предмети ва тадқиқот усуллари.
4. Табиатдан фойдаланиш иктисодиёти курсининг объекти.

I. Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари курсини урганиш ва уни талабалар онгига етказиш учун унда учрайдиган асосий тушунчаларнинг мазмуни ва моҳиятини аниклаш, ҳамда уни ҳозирги кундаги хусусиятини билиш муҳим аҳамият касб этади. Куйида ана шу тушунчаларини келтирамиз.

Табиат-кенг маънода бутун борлик тор маънода табиат- кишилик

-4-

жамияти мавжудлигининг табиий шароитлари мажмуасидир. Табиат табиий муҳит тушунчалари бир-бирига яқин булиб инсон хужалик фаолияти натижасида қисман узгарган ва унга таъсир курсатувчи абиотик ва биотик табиий узини тартиблаш ва узини қуллаб-қувватлаш хусусияти эга булади. Табиий муҳитда куйидагилар ажратилади; ***Мустакил табиий муҳит** (ёввойи табиат), инсон билан бевосита муносабатда булмаган ва мустакил мавжуд табиий муҳит; *Квазитабиий муҳит (иккинчи табиат), инсон томонидан узгартирилган (маданий) табиий ландшафтлар, табиий муҳитнинг бу қисми уз-узини бошқариш ва ривожлантириш хусусиятига эга эмас.

***Артетабиий муҳит** (учинчи табиат) инсонни ураб турган сунъий муҳит булиб у техник (бинолар, иншоотлар ва бошқалар) ва табиий компонентлар (хаво, табиий ёруғлик ва бошқалар)дан ташкил топган. Табиий муҳитнинг бу қисми сунъий равишда қуллаб-қувватланмаса ҳалокатга маҳкум булади.

Инсоният жамияти фаолиятига географик муҳит тушунчаси ҳам узвий боғлиқ булади.

Географик муҳит- бу ернинг географик қобиги муҳити булиб тўрт асосий сферадан; литосфера(ер қобиги), гидросфера(сув қобиги), атмосфера(хаво қобиги), биосфера(ҳаёт қобиги)дан иборат.

Инсониятнинг яшаш муҳити тушунчаси табиатдан фойдаланиш иктисодининг ижтимоий-иктисодий масалаларини таҳлил этишда ҳаётни абиотик ва биотик омиллари мажмуаси сифатида қурилади.

Атроф муҳит тушунчаси эса юқоридаги тушунчалардан анча кенг маънога эга чунки у инсонни биологик организм сифатида қараш билан чегараланмайди. Унинг мазмуни табиий экотизмларни, табиий компонентларни (хаво, сув, тупроқ, ҳайвонот дунёси, усимлик

дунёси)ни, худудларни , ландшафтларни табиий тарихий маданий ёдгорликларни ва бошка инсон соглиги хаёт фаолиятива сифатига таъсир этувчиларни уз ичига олади.

Табиатдан фойдаланиш тушунчаси табиат ва инсон муносабатлари жараёнларни барча мажмуаларини уз ичига олади.

Табиатдан фойдаланиш тор маънодаги ахамияти табиий ресурс салохиятидан фойдаланиш барча шакллари ва уни саклаш тадбирларнинг мажмуаси сифатида тушунилади.

Бу борада табиатдан фойдаланиш уз ичига куйидагиларни олади ;

- Табиий ресурсларни казиб олиш ва кайта ишлаш, уларни ишлаш ва такрор ишлаб чикариш;
- Хаёт мухити табиий шароитлардан фойдаланиш ва мухофаза килиш;
- Табиий тизимлар экологик мувозанатни саклаш ва у оркали инсон жамиятини табиий ресурс салохиятини саклаш.

Тор маънода табиатдан фойдаланиш билим сохаси сифатида табиатни мухофаза килиш тушунчасининг элементларини узида мужассам этади ва

куйидагича тушунилади;

-5-

1. Инсон фаолияти ва атроф мухит окилона муносабатларни йулга куйишга йуналтирилган табиий ресурс салохиятини саклаш ва тиклашни таъминловчи табиий ресурсдан окилона фойдаланиш инсон саломатлиги ва табиатга хужалик фаолиятининг зарарли натижаларини олдини олувчи тадбирлар мажмуидир.
2. Мажмуали тармоқлараро фан булиб табиий мухит ва табиий ресурсларни тиклаш ва яхшилаш усуллари тамойилларини ишлаб чикади.

Табиатдан фойдаланиш уни узгартириш ва мухофаза килиш узаро чамбарчас боғланган жараёнлар хисобланади.

Табиатни мухофаза килиш антропоген модда ва энергия алмашинуви конунятлари бу жараённинг табиат ва жамият узаро алоқадорлигига таъсири хусусиятлари, инсоннинг келажак ривожланиши максадларида ушбу жараённи бошқариш йулларини ишлаб чикадиган фандир.

Табиатни мухофаза килиш вазифаларига куйидагилар киради;

1. Табиий ресурслардан окилона фойдаланиш ;
2. Чикиндисиз ишлаб чикаришларни жорий килиш;
3. Атроф мухитни ифлосланишдан саклаш;
4. Салбий узгаришларни башорат килиш;

5. Табиий компонентлардан минемал ифлосланганлик шароитида фойдаланиш;

6. Табиий ва маданий ахамиятга молик ноёб объектларни саклаш;

Шундай килиб, табиатни муҳофаза килиш узида табиатдан фойдаланиш тадқиқ этмайдиган объектларни ҳам мужассамлайди, маълум хужалик ахамиятга эга булмаган объектларни саклайди.

Анъанага кура табиатни муҳофаза килиш чекловчи-такикловчи тадбирлар шаклида амалга оширилади .

Илмий адабиётларда атроф мухитни муҳофаза килиш тушунчасига мазмунан якин булган Энвайроменталогия тушунчаси кулланилади.

Энвайроменталогия –атроф мухит тугрисидаги мажмуали фан булиб асосан табиий мухит унинг сифати ва муҳофазаси хақида фикр юритади.

II. "Жамият-табиат" тизимидаги узаро алоқадорлик тугрисидаги замонавий тушунчалар энвайроментализм (60-70 йиллар) гоёлари тахлилига асосланади, энвайроментализм асосий гоёлари орасида икки кутбий гоё: инсонни табиатга таъсирини минемаллаштириш, уни "соф холда" саклаш ва унга карама –карши чекланиган ривожланиш, яъни инсонни мавжуд муаммоларни, шу жумладан экологик тавсифдаги муаммоларни техник равишда хал килиш гоёлари ажратилади.

Бу ёндошувлар шартли равишда "эхоцентризм" ва "техноцентризм" деб номланади. Эхоцентристлар учун жамиятни ривожлантириш максадлари табиатни конвервациялаш сифатида намоён булади. Техноцентризм эса инсон онгиниг кудратига ишониш негизида илмий рационализм асосида шаклланади. Бу гоё тарафдорлари ресурсларнинг мустакил таксимлашни ,

-6-

сиёсатдонларни ва жамоатчиликни бу ишга аралаштирмасликка интиладилар. Барча техноцентристик ёндошувлар жамият ва табиатнинг мустакиллиги гоёларига асосланади. Бундай " чекланмаган ривожланиш", хар кандай йуллар билан иктисодий усиш гоёлари технократик оптимизмга асосланади. Бундай карама-карши ёндашувлар шак шубхасиз экстремализмни якинлаштиради.

Булардан ташкари жуда куп оралик йондашувлар мавжуд. Энвайроменталистларнинг бу гурухининг асосий гоёлари ва концепциялари экологик муаммоларни ечишга каратилган турли-туман маъмурий хукукий ва иктисодий тадбирлар техник ва технологик янгилликларда уз аксини топади.

Энвайроменталистларнинг "оралик гурухи" мавкеининг кучайиши постиндустртал жамиятнинг технократик доктриналарини "технотрон

эра", "мул-кулчилик цивилизацияси" ва 60-йиллардаги "нулли усиш", "чекланган ривожланиш" концепциялари узгаришини таъминлайди.

Замонавий алармистик йуналиш доирасида эса экологик таназзулнинг ижтимоий асосларини хис этиш ва "экологик маданиятни" яратишга уриниш кузатилади. Замонавий алармистларнинг фикрига кура атроф мухит муаомоларини тушуниш экологик тарихни билишга асосланиши лозим булади. Тарихий вазиятларни билиш эса оптимал вариантларни куллаш имконини беради.

Бундан ташқари замонавий фан инсонни экотизмга интеграциялашувининг янги шакллари шу жумладан психологик шакллари топиш вазифаларини уз олдига мақсад килиб қуяди. Бу ёндошув эски экологиядан янги " гуманистик экологияга" утишни билдиради.

Замонавий техноцентристлар 90-йилларнинг охирида инсоният тарихида ген инженерияси ютуқлари билан боглик инкилобнинг юз берганлигини эълон қилдилар. Бу биологик ранг –барангликни сақлаш муаомоларини ҳал булганлиги тугрисидаги тушунчаларни асоси булди. Лекин масаланинг бошқа жиҳати булиб, экологик олимлар фикрига кура инсоният жамияти учун катта хавф тугдиради ва келажакда инсонларнинг биринчи ва иккинчи сортга чуқур дифференциялашувини таъқидлашади.

Шундай қилиб, таъқидлаш жоизки юқоридаги ёндошувларнинг гоёвий зиддиятларига қарамадан илмий жамоа ва ҳалқаро ҳамжамият инсон ва табиатнинг узаро богликлигини таъқидлашади.

Бу борада инсон ва табиат тизими муносабатлари икки зиддиятли тенденцияга асосланади.

Бир томондан , инсоният "иккинчи табиатни" яратиш борасида табиатнинг стихияли қучларига богликлигини қамайтиради. Иккинчи томондан , инсон фаолияти соҳасига имкони борича қупрок табиий бойлик ва ходисалар жалб этилади.

Пировар натижада кишилиқ жамияти табиат дунёси билан узвий қуп қиррали алоқаларга тортилади. Бу тенденция инсоннинг табиатга богликлигини усишини курсатади. Лекин шуни таъқидлаш керакки инсон ураб турган табиий мухит унинг фаолияти йуналишини шакли ва қуламига

-7-

боглиқ.

III. Табиатдан оқилона фойдаланиш тушунчаси кенг маънода, " Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти" тушунчасини келтириб чиқарди . Бу тушунча узиди табиий ресурсларнинг чекланганлигини , ишлаб

чикаришнинг кенгайиши ва ер кобикларининг ифлосланиши билан боглик ижтимоий хаётдаги жараён ва ходисаларни мужассам этади. "Табиатдан фойдаланиш иктисодиёти" тушунчаси узига мос равишда шу номдаги иктисодий фаннинг келиб чикишига сабаб булди .

Табиатдан фойдалани иктисодиёти – табиатдаги модда алмашинувининг баркарор , тадрижий мувозанатини таъминлаш шароитида табиатга зарарли таъсирнинг олдини олиш ва камайтиришнинг йуллари ва усулларини урганадиган мустакил фан тармоги хисобланади. Мазкур фан табиатдан окилона фойдаланишнинг умумий тамойилларини экологик- иктисодий тизимларини молиялаштириш шароитларини тадқиқ этади.

Булгуси иктисодчиларнинг экологик-иктисодий билимлари табиатдан фойдаланиш иктисодиётини – иктисодий билимлар тизимидаги ягона фанни урганиш оркали шаклланади. Кейинги пайтларда бозор муносабатларига утиш муносабати билан табиатдан окилона фойдаланишни урганиш долзарб ахамият касб эта бошлади. Чунки иктисодий ислохотларнинг бориши ва уни самарали амалга ошириш йуллари экологик омиллар ва шароитларни бевосита боглик булади.

Тадқиқот усуллари. Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари фани бошка иктисодий фанлар билан узвий алоқадорликда ривожланмоқда. Бу фанлар сирасига: иктисодий билим асослари, иктисодий тарих, тармок иктисодиёти, статистика, меҳнат иктисоди ва социологияси , минтакавий бошқарув, иктисодий ва табиий географияларни киритиш мумкин.

Табиатдан фойдаланиш иктисодиёти бу фанларнинг илмий усуллари ва хулосаларидан фойдаланиш билан биргаликда уларни узини ютуқлари билан бойитиб боради. Табиатдан фойдаланиш иктисодиёти курсида илмий усуллар мажмуасидан фойдаланилади, уларга: баланс, картографик, тизимли таҳлил математик моделлаштириш, статистика ва таккослаш мисол булади. Бу усуллардан ташқари танлов асосида урганиш, генерализация усулларидан ҳам фойдаланилади. Хамма усуллар бир-бирларидан ажралмаган холда, узаро уйғунликда кулланилади.

IV. Хар кандай фанда булгани каби табиатдан фойдаланиш иктисодиёти фани ҳам уз тадқиқотларида кашф этилган табиат ва жамият конунларининг назарий ва амалий натижаларига асосланади. Бу конунлар узгармас, мутлок ахамиятга ва тугал тавсифга эга эмас, балки доимо ривожланишда булади, воқеликни аниқ акс эттириш имкониятига эга.

Ишлаб чиқаришни ва инсонни ураб турган табиий муҳит узгарувчан булиб, табиатдан фойдаланиш иктисодиёти ана шундай шароитда табиий

ресурс ва атроф мухитни мухофаза килишнинг макбул шароитларини топишни узида акс эттиради.

Шундай килиб **Табиатдан фойдаланиш географияси** фанининг тадқиқот

-8-

объекти- инсон ва унинг яшаш мухити, доимий узгарувчан табиий шароитлар, атроф-табиий мухитдан жамият манфаатлари йулида фойдаланиш даражасидир.

Асосий таянч тушунчалар.

Табиат-бутун борлик, кишилиқ жамияти мавжудлигининг табиий шароитлари мажмуаси.

Мустақил табиий мухит –инсон билан бевосита муносабатда булмаган, ёввойи табиий мухит:

Квазитабиий мухит-инсон томонидан узгартирилган (маданий) табиий ландшафтлар.

Арте табиий мухит –Инсонни ураб турган сунъий мухит.

Географик мухит - ернинг географик қобиги мухити:литосфера , гидросфера ,атмосфера ,биосферадан иборат.

Табиатдан фойдаланиш-табиат ва инсон муносабатлари жараёнлари мажмуаларидир.

Энвайроменталогия-атроф мухит тугрисидаги мажмуали фан

Эхоцентристар-жамиятни ривожлантириш мақсадлари табиатни консервациялаш сифатида намоён булишини кулловчи оқим тарафдорлари.

Техноцентризм-иносн онгини кудратига ишониш,илмий рационализм негизи асосида шаклланадиган таълимот

Алармитик йуналиш – экологик таназзулнинг ижтимоий асосларини хис этиш ва экологик маданиятни яратишга уриниш.

Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари –фани объекти инсон ва унинг яшаш мухити ,доимий узгарувчан табиий шароитлари ,атроф-табиий мухитдан жамият манфаатлари йулида фойдаланиш даражасидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Табиатни мухофаза килиш деганда нимани тушунаси?
2. Табиат,табиий мухит,атроф мухит,географик мухит тушунчаларининг фарқи ниямда?
3. Табиатдан фойдаланиш ва унинг экологик оқибатларини тахлил этиб беринг.

2- маъруза: **ТАКРОР ИШЛАБ ЧИКАРИШДА ТАБИЙ РЕСУРСЛАРНИНГ УРНИ ВА АХАМИЯТИ.ТАБИЙ РЕСУРСЛАРГА ИКТИСОДИЙ БАХО БЕРИШ.**

РЕЖА.

1. Табиий ресурсларнинг асосий турлари ва уларнинг классификацияси .
2. Табиий ресурсларга иктисодий бахо беришнинг назарий асослари .
3. Узбекистон республикаси табиий ресурсларига иктисодий бахо бериш.

I. Табиий ресурслар-табиат элементлари булиб, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳозирги ривожланиш даражасида жамият эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилаётган (ёки фойдаланиши мумкин булган) табиий шароитлар мажмуасининг бир қисми , табиий муҳитнинг муҳим компонентлари ҳисобланади.

Табиий ресурслар табиатдан фойдаланишнинг бош объекти ҳисобланади ва улардан фойдаланишга ва қайта ишлаш жараёнларига жалб этилади. Табиий ресурслардан фойдаланиш билан бирт қаторда уларни муҳофаза қилиш ва сақлашга (табиатни муҳофаза қилиш муаммоларининг ҳал этилиши) йуналтирилган фаолият ёнма-ён руй беради.

Табиий ресурсларни пайдо булишининг табиий жараён эканлигини ва улкан иктисодий аҳамиятини ҳисобга олиб, қуйидаги классификация ишлаб чиқилган :

1. Табиий (генетик) классификация –табиий ресурсларнинг табиий гуруҳларга қура классификацияси :минерал (фойдали қазилмалар), сув , ер (шу жумладан тупроқ), усимлик (шу жумладан урмон), ҳайвонот дунёси, иқлим ресурслари , табиий жараёнлар энергияси ресурслари (қуёшнинг нур сочиши ва иссиқлиги , ернинг ички энергияси , шамол энергияси ва бошқалар). Усимлик ва ҳайвонот дунёсини биологик ресурслар ҳам деб юритилади.

2. Табиий ресурсларнинг экологик классификацияси-уларнинг тугаши ва тугамаслигига қараб қуйидаги турларга булинади.

Тугамайдиган табиий ресурслар –ҳозир ва яқин келажакда инсон томонидан узлаштириш натижасида тугамайдиган ресурслар (қуёш энергияси , ернинг ички энергияси , сув ва ҳаво энергияси)

Тугайдиган тикланмайдиган табиий ресурслар-узлуксиз ишлатилиши натижасида захиралари иктисодий мақсадларга қуллаб булмайдиган ва кейин тикланмай қоладиган ресурслардир. Минерал ресурслар ана шундай ресурслар жумласига қиради.

Тугайдиган тикланадиган табиий ресурслар- тикланиш хусусиятига эга булган ресурслардир. Масалан, сув, усимлик ва хайвонот ресурслари шулар жумласига киради. Бу гурухга ута секинлик билан тикланадиган ресурслар (ернинг хосилдорлиги ва унумдорлиги, юкори сифатли ёгоч берувчи урмон ресурслари) хам киради.

Табиий ресурслар хужаликда фойдаланиш имкониятларига караб куйидаги гурухларга булинади:

-10-

3.Фойдаланишнинг техник имкониятларига караб табиий ресурслар:

Реал-ишлаб чикариш кучларининг хозирги ривожланиш даражасида фойдаланилаётган табиий ресурслар.

Потенциал-илмий тадқиқот ва кузатиш ишлари асосида аниқланган , жамиятнинг техник ривожланиш даражаси хозирги кунда улардан фойдаланиш имкониятини берадиган ва шу билан бирга вақтинча улардан фойдаланиш имконини бермайдиган ресурслар хам киради.

Ресурсларнинг алмаштириши иктисодий жихатдан мақсадга мувоқлигига кура муқобили мавжуд ва муқобили мавжуд эмас турларга булинади.

Муқобили мавжуд табиий ресурсларга ёқилги- энергетика ресурсларининг бошка турлари билан алмаштирилиши мумкин.

Муқобил мавжуд табиий ресурсларга ёқилги- энергетика ресурслари киради .У ёқилги ресурсларининг бошка турлари билан алмаштириш мумкин.

Муқобили йук табиий ресурсларга атмосфера хавоси чучук сувлар киради

Табиий ресурслардан самарали фойдаланишда уларнинг ана шу хусусиятларига эътибор бериш лозим.

Табиий ресурсларга иктисодий баҳо беришда ва уларнинг иктисодий ахамиятини баҳолашда ,улардан хужаликда фойдаланиш тури ва йуналишига караб классификациялаштирилади .Бу классификациялашнинг мезони сифатида **ресурсларнинг моддий ишлаб чикариш ва номоддий сохаларга яъни товар ишлаб чикариш ва хизмат курсатиш сохаларга** мансублигига караб булинади.

Бу белгига кура табиий ресурслар саноат ва кишлок хужалиги ишлаб чикариши ресурсларига булинади .

Саноат ишлаб чикариши ресурсларига саноатда фойдаланиладиган барча табиий ресурслар киради.Лекин шу ерда таъқидлаб утиш керакки

,саноат ишлаб чиқаришнинг жуда кўп тармоқли эканлиги сабабли табиий ресурслар кўп турларга бўлинади .

1. **Энергетик** табиий ресурсларга энергия ишлаб чиқаришда ишлатиладиган табиий хом- ашёнинг бача турларини киритиш мумкин Буларга :

-Ёнувчи табиий казилмалар (нефть,газ,кўмир ва бошқалар);

-Гидроэнергия ресурслари (дарё суви энергияси ва бошқалар);

-Биоэнергия манбаалари (ёғоч,кишлок хужалигида олинadиган биогаз ва бошқалар);

-Ядро энергияси манбалари (уран ва бошқа радиоактив элементлар)

2 **Ноэнергетик ресурслар** саноатнинг турли тармоқларига хом-ашё берувчи ва ишлаб чиқаришнинг техник хусусиятларига қараб унда иштирок этувчи ресурслар :

-Рудали ва руда бўлмаган табиий ресурслар (каустобиолитлар гуруҳи)

-Саноат ишлаб чиқаришида қўлланиладиган сув ресурслари;

-11-

-Саноат объектлари ва инфраструктуралар тагидаги ерлар ;

-Саноат аҳамиятига эга урмон ресурслари ;

-Саноат аҳамиятига эга биологик ресурслар ;

Кишлок хужалиги ишлаб чиқариш ресурсларига кишлок хужалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда иштирок этадиган табиий ресурслар қиради.Булар қуйидагилар :

*Агроиклим ресурслари-маданий усимликларнинг ривожланиши ва чорвани озуқа билан таъминлашда зарур бўладиган иссиқлик ва намлик ресурслари .

*Тупрок- ер ресурслари-биомасса ишлаб чиқариш хусусиятига эга ер ва тупрокнинг устки қатлами.

*Усимлик биологик ресурслари-озуқа ресурслари ;

*Сув ресурслари –сугоришда ишлатилadиган сув.

Номоддий (хизмат қўлатиш)соҳаси ресурсларига (бевосита ва билвосита ноишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун зарур)табиий муҳитдан олинadиган ресурслар ва шу билан бирга рекреацион (дам олиш,истиरोҳат) хужалик,қуриқхона ҳудудлари ва бошқалар қиради.

Табиий ресурсларни табиий ва иқтисодий жихатдан классификациялаш улардан турли мақсадларда фойдаланиш ёки уларнинг муқобилларини топиш имконини беради .Табиатдан

окилона фойдаланиш ва уланинг айрим турларини саклаш йулларини курсатади.

Табиий ресурслардан фойдаланиш турларининг узаро алокадорлигига караб табиий ресурслар куйидагича классификацияланади:

*Бир максад йулида ишлатиладиган табиий ресурслар ;

-Куп максадли табиий ресурслар .Буларга:сув ва ер ресурслари киради .Табиий ресурсларнинг бошка гурухларини хам ажратиб курсатиш мумкин .Бунга хужваликдаги ахамияти ва захираларининг катта кичиклигига караб табиий ресурсларнинг куйидаги шартли гурухлари киради.:

*Ута йирик (давлат ахамиятига эга);

*Йирик(туманлараро ва минтикавий ахамиятга эга);

*Унча катта булмаган (махаллий ахамиятга эга)

Юкоридагилар билан биргаликда табиий ресурсларнинг табиий хусусиятларини ва хужаликдаги ахамиятини хисобга олган хусусий классификациялари хам ишлаб чикилган.Уларга мисол сифатида мелиоратив классификацияни ,дарёларнинг окимини тартиблаш даражасига кура гурухлари ва бошка классификацияларни келтириш мумкин.

Саноатда фойдаланиш йуналишларини узиди акс эттирувчи геологик-иктисодий классификация хам кенг кулланилади.

Булар :

*Ёкилги-энергетика хом-ашёси (нефть,газ,кумир,уран вабошкалар);

*Кора,легирловчи ва кийин эрийдиган металлар (темир рудалари ,марганец,хром,кобальт,вольфрам ва бошкалар)

-12-

*Ноёб металлар (олтин,кумуш ва платиноидлар)

*Химиявий ва агрономик хом- ашё (калий тузлари,фосфоритлар,аппатитлар ва бошкалар)

*Техник хом-ашё (олмос,асбест,графит ва бошкалар).

Бозор муносабатларига утиш шароитида табиий хом – ашёлар билан савдо килиш характерини тавсифловчи классификациялардан хам фойдаланилади.Булар орасида куйидагиларни ажратиб курсатиш мумкин: Стратегик ахамиятга эга булган ресурслар .Булар билан савдо алокаларининг йулга куйилиши мамлакатнинг мудофаа

кудратини сусайишига олиб келади.(уран рудалари ва бошка **радиактив рудалар**);

- Экспорт ахамиятига эга ва валюта тушумларини таъминлайдиган ресурслар (нефть, олмос, олтин ва бошкалар)
- Ички бозор ресурслари .Улар кенг тарқалганлиги билан тавсифланади.(Минерал қурилиш хом ашёлари)

Юқоридагилардан қурииб турибдики, табиий ресурсларни классификациялашдан фойдаланиш уларнинг турли гуруҳлари , генетик тавсифи, хужалиқда фойдаланиш имкониятлари , урганганлик даражаси ва улардан оқилона фойдаланиш ва сақлаш йулларини топиш имконини беради. Масалан , ишлаб чиқариш жараёнига тикланмайдиган ресурсларни жалб этишда улардин оқилона фойдаланиш , тулик ва мажмуали қайта ишлашга эътиборни қаратиш керак булади. Тикланадиган ресурслардан фойдаланишда эса ифлосланишнинг турли йулларини олдини олишга ва ҳар томонлама қайта тиклашга эътиборни қучайтириш керак булади.

Иқтисодиёт назарияси ва амалиётида баҳолаш термини фалсафий категория булган «қиймат» тушунчаси билан бир қаторга қуйилади . Қиймат объект ахамиятининг қай даражада эканлигини акс эттиради, бу инсон эҳтиёжларини қай даражада қондириши ва объектнинг шахсий хусусиятлари

билан белгиланади. Яъни табиий ресурсларни баҳолаш умумфалсафий ёндашувлардан қелиб чиқиб, ресурсларга хос хусусиятларни инсонлар илгари сурган қиймат мезонлари билан таққослашни назарда тутди. Инсон эҳтиёжларини турларга қараб қиймат моддий , ижтимоий –сиёсий , эстетик ва бошқа турда булиши мумкин

Шу муносабат билан қуйидагилар ажратилиб қурсатилади:

-**Иқтисодий баҳолаш** – иқтисодий қурсаткичларда ифодаланган ишлаб чиқариш ва истемол орқали ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган табиий ресурсларни фойдалилигини аниқлаш;

-**Ноиқтисодий баҳолаш**- табиий ресурсларнинг иқтисодий қурсаткичларида ифодаланмаган экологик , эстетик , маданий ва бошқа қийматини аниқлаш. Ноиқтисодий баҳолаш орасида технологик баҳолашни қурсатиш мумкин. Чунки, у бир турдаги иқтисодий ресурслар ичидаги табиий фарқларни ажратишни аниқлашга мулжалланади.

Баҳолаш вариантлари унинг турли қурсаткичларида фойдаланишни талаб этади. Булар қуйидагиларда қуринади:

-Натурал(тонна, куб метр , гектар ва бошкалар)

-Балларда (бу курсаткич оркали ресурс манбаларини нисбий хажмини ва уларнинг хужаликдаги ахамиятини баҳолаш мумкин.булади)

-Баҳоли (пул куринишидаги баҳолаш ресурсларнинг бозор нархинин аниқлашда ,табiiй ресурслардан фойдаланганлик учун туловлар тулашда ва иктисодий зарарни аниқлашда фойдаланиш мумкин булади.)

Юкоридагилардан куриниб турибдики,иктисодчилар учун иктисодий махънода иктисодий баҳолаш – турли вариантларда фойдаланган ёки фойдаланиш мумкин булган табiiй ресурсларнинг хужалик самарасини пул курнишдаги ифодасини аниқлашдир.Унинг узига хос хусусияти объектни ва уни баҳолаш мезонларини танлашда куринади.

Баҳолаш объекти сифатида алохида турдаги ресурсларнинг манбаалари (фойддали казилмаларининг конлар ,урмонлари ,сув манбалари ,ер учаскалари ва бошқалар) чиқиши мумкин. Бундай шароитда баҳолаш тармок тавсифига эга булади.Тармок тавсифидаги баҳолашдан ташқари минтакавий баҳолашнинг ҳам ахамияти каттадир.Бу баҳолаш у ёки бу худуднинг барча ресурсларини мажмуасини –табiiй ресурсларнинг худудий уйғунлигини (ТРХУ) баҳолайди.

ТРХУ турли ресурсларининг муайян худудларда жойлашган истикболда мажмуали узлаштириш ва фойдаланиш максидидаги манбалари сифатида аниқланди.ТРХУ нинг ялпи хажми худудлар нинг табiiй –ресурс имкониятларини тавсифлайди.

Баҳолаш мезонларини назарда тутган холда иктисодий баҳолашга икки хил ёндашув ажратиб курсатиб мумкин.

1.Харажатли ёндашув – ресурслар манбаларининг киммати улардан фойдаланишга кетган ялпи харажатларнинг миқдори билан улчанишига куринади;

2.Рентали ёндашув - муайян турдаги ресурс манбаларидан фойдаланишда ундан ёмонроқ ресурсга нисбатан олинган қушимча иктисодий самарани аниқлашга асосланади.

Бу ёндашувларнинг мохиятини батафсилроқ тахлил этамиз.Табiiй ресурсларнинг иктисодий қиймати қуйидаги харажатли ёндашувлар оркали аниқланади.

1.Бевосита харажатларга қараб баҳолаш усули – ресурс манбаларни узлаштириш ва ундан фойдаланишга кетадиган харажатларни рағбатлантириш .

2.Сарфларга қараб баҳолаш усули –бунда ресурслар манбаларини узлаштиришдаги молиявий харажатларни узи ҳисобга олиниб қолмасдан , балки, ундан фойдаланиш борасида юзага келадиган

зарар ҳам эътиборга олинади.Мазкур ёндашувнинг асосий хусусияти куйидагилар:

- *Йукотилган самара тамойилига кура* баҳолаш – бунда бир табиий ребсурс манбасидан иккинчисининг фойдаси учун воз

-14-

- кечиш.Шундай килиб кишлок хужалиги ишлаб чикаришдан бой берилган имконият ушбу ер участкасининг кийматин ифодаламайди.Бу усул **мукобил баҳолаш** тушунчаси билан боглик .
- *Уринбосарлар нархига кура баҳолаш* уз ахамиятига кура олдингидан колишмайдиган бир ресурсга нисбатан жамият сарфланган воситалар билан аникланади. Бундай шароитда ресурслардан фойдаланиш учун геологк кидирувга ,худудни ободонлаштиришга кушимча харажатлар хисобга олинади.

3.Кайта тиклаш нархини баҳолаш усули бунда йукотилган ва салбий томонга узгарган ресурсларни такрор ишлаб чикаришга кетган харажатларни аниклашга асосланган (масалан ,биологик тур)

4.«Туловни хохлаш» усули шундай усулки ,у ахолига анкета саволлари бериш оркали аникланади ва уларнинг муайян турдаги табиий ресурслар (йуколиб кетаётган усимлик ва хайвон турларининг булиши шартлиги аникланади .Мазкур усул бозор муносабатлари етарли ривожланмаган шароитларда фаолият курсатади,чунки экалогик кадр –кимматига эга биоресурслар (масалан ,дарёни ва унинг рекреацион имкониятларини,тоза суви)ни саклаб колиш учун уша жойдаги ахolidан туловларни тулаш хошинининг бор –йуклиги суров оркали аникланади

5.Транспортхаражатлари усули ресурс объектига етиш учун керак буладиган доимийва вактинчалик харажатлари асосида ресурс манбаасининг иктисодий ахамияти аникланади.

Рентали ёндашув-бу ёндашув табиий ресурсларни баҳолашда дифференциал рента концепциясининг мавжудлигига асосланади .Ресурс манбаалари узларининг микдор ва сифат курсаткичларига караб ,харажат бирлигига нисбатан бир хил фойда ,дифференциал рента келтирмайди .Шу сабабли жамият бу ресурсларни узлаштириш учун зарур микдорда харажат килади.Харажатларнинг бу меъёрдан ортиши эса максадга мувофик ва самарали булмайди.

III Узбекистон худудидан жуда катта микдорда минерал хом ресурслари казиб олинади Республиканинг табиий шароитлари ҳам узига хос ва

бетакрор дир.Бундай ижобий жихатлар иктисодиётни эркинлаштириш шароитида катта имкониятларнинг мавжуд эканлигидан дарак беради .Юкоридагиларни хисобга олиб мамлакатнинг табиий ресурсларига ,сунгра унинг табиий шароитларига иктисодий баҳо берилади .

Собик маъмурий –буйрукбозлик иктисодиёти шароитида фойдали казилма кнларини аниклаш ва ундан самарали фойдаланиш масалаларига етарли даражада эътибор берилмас эди.Республикамиз бир томонлама пахта хом-ашёси етиштиришга ихтисослашган эди .Бошка тармоқлар эса эътибордан четда қолдирилган эди.Лекин Республика мустақилликка эришгандан сунг «*Узбекистон халқи жонажон улқадаги бекиёс бойликнинг абадул-абад эгаси булиб қолди*»

Узбекистонда «*Хозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали казилма қонлари ва маъдан намоён бўлган истикболли жойлар аниқланган .Буллар*

-15-

юзга яқин минерал хом-ашё турларини уз ичига олади ,шундан 60 дан ортиги ишлаб чиқаришга жалб этилган 900 дан ортиқ қон қидириб топилган (ҳозир қидириб топилган захиралар негизда 400 га яқин қон ,шахта ,қарьер ,нефт –газ қонлари фаолият қурсатмоқда),уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиардАҚШ долларини ташқил этади .Шу билан бирга умумий минерал –хом ашё потенциали 3,3 триллион АҚШ долларидан ортиқроқ баҳоланади .Мамлакат мустақиллигини мустақамлпшга қумак берувчи муҳим стратегик манбалар –нефт ва газ қонденсати ,табиий газ буйича 155 та истикболли қон ,қиммабаҳо металллар буйича –40 дан ортиқ ,рангли,нодир ва радиактив металллар буйича 40 ,қончилик-қимё хом ашёси буйича 15 та қон қидириб топилган»

Иктисодиётни эркинлаштириш босқичида Узбекистонда минерал хом ашёни қазиб олиш ва қайта ишлаш етакчи уринлардан бирини эгаллаб қелмоқда ва уз навбатида иктисодийётни ривожлантиришга ижобий таъсир этмоқда

Минерал хом- ресурслари халқ ҳужалигида ишлатилишига қараб: ёқилги-энергетика ресурслари, метал ресурслари (қора, рангли ва асл металллар) нометал фойдали қазилмалар (тоғ химияси хом –ашёси) ва қурилиш хом ашёларига бўлинади .

Ёқилги энергетика ресурслари . Узбекистон ноёб ёқилги –энергетика ресурсларига эга. Қидириб топилган газ захиралари 2 триллион кубо метрга яқин , қумир – 2 миллиард, нефть 350 млн тоннадан ортиқ. 160 дан ортиқ нефть қони мавжуд. Нефт, газ ва қонденсат захиралари республика

эhtiёжларини тула таъминлайди ва уни экспорт килиш имконини беради. Мазкур соха бугунги кунда капитал маблаг сарфлашнинг энг самарали сохаларидан хисобланади.

Мутахасислар тадқиқотларига кура Узбекистоннинг ер остида жуда катта нефт ва газ конлари бор. Нефт ва газ мавжуд булган: **Устюрт ,Бухоро-Хива, Жанубий –Гарбий Хисор ,Сурхандарё ,Фаргона** минтакаларини ажратиб курсатиш мумкин . Кидириб топилган захиралар республика эhtiёжини табиий газ буйича 35 йилдан купрок ,нефт буйича эса 30 йилгафа копла йди.

Нефтнинг 90 % идан ортиги энг арзон фаввора усулида олинмоқда . Узбекистоннинг нефт ва газ конлари бир канча курсаткичлар ,чунончи , кудукларнинг махсулдорлиги ,казиб олиш таннари буйича кушни минтакаларнинг конлари сезиларли даражада ажралиб туради..Бу эса уларда самарали ишлашда ва юкори фойда олишга умид боғлашга имкон беради. Шу билан бирга ,ана шу нефт захираларини казиб олишга сарфланадиган кушимча харажатлар унча куп булмайдикунки нефтни казиб олиш ,тайёрлаш ва ташиш учун инфра структура барпо этиш зарурияти йуколади.

Узбекистондаги нефт захираларининг казиб олинганлик даражаси бор-йуги 32 %ни ташкил этади. Холбуки,бу курсаткич Туркменистонда 61 %га , Киргизистонда 41 фоизга ,Тожикистонда 60 фоизга тенг. Табиий газ буйича хам ахвол шундай.

-16-

Узбекистоннинг нефть ва газ казиб чиқариладиган минтакаларида ривожланган инфраструктура мавжудлиги хисобга олганда ,мазкур омиллар уларни янада ривожлантириш ва инвестициялар куйиш учун кулайдир.

Республика газ казиб саноатини хамда табиий газни ва газ конденсатини кайта ишлаш билан боғлиқ ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга катта имкониятлари мавжуд.Энг йирик газ конлари **Жанубий –Гарбий-Хисор ва Бухоро- Хива нефть ва газ минтакаларида жойлашган ,булар Шуртан** Ва **Муборак** гурухларига кирувчи конлардир .

Узбекистон катта кумир захираларига эга. Унинг геологик захиралари буйича Марказий Осиёда иккинчи уринда туради .Узбекистонда кумир Ангрен,Шаргун ва Бойсун конларида казиб чиқарилади .Уларнинг умумий захираси –2 миллиард тонна .Улар орасида Ангрен кумир кони ноёб кон хисобланади .Бу ерда кумир захиралари илгор хамда иктисодий жихатдан мақсадга мувофиқ усуллари билан :150-250 метр чуқурликдаги кумир

катламларини очик ус усулда ер ости усулида ва ер остида газга айлантриш усулида казиб олинмоқда .Узбекистонда 2000 йилда 2.5 млн тонна кумир казиб олинди .

Кора, рангли нодир ва асил металлар . Узбекистонда Кора металлар сирасига кирувчи темир,марганец ва хром рудаларининг – захиралари аникланган .Мутахассисларнинг хисобига караганда темирнинг 200 дан ортик конлари илмий асосланган .Лекин шуни таъкидлаш керакки ,темирнинг бу захираларига саноат асосида фойдаланишга имконият йук ,лекин Марказий Кизилкум ,Куйи Амударё худудларида олиб борилган тадкикотлар бу борадаги имкониятларнинг хам ижобий хусусиятларига эга эканлигидан дарак бермоқда .Кашкадарё вилоятида марганецнинг ,Томди тог,Султон Увайс тоғларида хромитнинг истикболли захиралари аникланган.Хозир Узбекистонда 40 дан зиёд кимматбахо металл конлари кидириб топилган.Улар ичида олтин катта ахамиятга эга .Олтин захиралари жихатидан Узбекистон Республикаси жахонда 4- уринда ,казиб чикариш буйича эса 7- уринда туради .Республикада олтин казиб чикаришнинг истикболлиги туфайли куплаб кушма корхоналар ташкил этилмоқда .

Улардан бири Американинг «Ньюмонт Майнинг , Корпорейшн» компанияси (киймати 200 млн АКШ \$)иштирокида тузилган . Бу компания уз фаолиятида янги замонавий технологиялардан фойдаланилаётганлиги ижобий самара бермоқда .Олтин Мурунгов, Ажибугут,Булуткон, Балпантов, Аристонтов, Турбой, Ангрэн , Чодак, Олмалик ва шунга ухшаш катор конлардан казиб олинади .

Узбекистонда мис ,кургошин ,рух, вольфрам ,калайи ва шунга ухшаш 15 дан ортик бошка рангли металлар (олтин,кумуш,молибден, телур, селен,рений, кобальт,никель,осмий ва бошкалар) казиб олинади.Мазкур рудаларнинг жуда куп турлари иктисодий жихатдан самарали очик усулда казиб олинади. Рангли металлар асосан Олмалик ,Учкулоч ,Хондизза ва бошка шунга ухшаш конлар казиб олинади.

-17-

Узбекистон Ресубликаси мис захиралари буйича дунёда 10-11 уринда туради.мис рудалари асосан Ангрэн-Олмалик тог-кон саноати туманида жамланган.Калмокир кони мис молибден рудаларини казиб олишда чет элдаги турдош корхоналар устун туради.Саричекув ва Дальнее кони хам истикболли конлардан хисобланади.

Кургошин –рух асосан Жиззах вилоятни Учкулоч ,Сурхандарё вилояти нинг Хондизза конларида жамланган.Мазкур конлардан ташкари унча

катта булмаган конлар ҳам аникланган .бу конлар Тошкент ,Сурхандарё вилоятлари худудларида жойлашган.

Узбекистон минерал хом ашё ресурслар ичида энгт мухими ва стратегик ахамиятга эга булгани –уран хисобланади.Уран захиралари буйича Узбекистон республикаси 7-8 уринда туради.Аникланган уран захиралари ундан 60-70 йил фойдаланимш имкониятининг мавжудлигини курсатади.Республика иктисодиётида волфрамнинг катта ахамияти бор.Муиахасисларнинг хисоб китобларига караганда,Узбекистон волфрам ишлаб чиқариш билан боглик булган 10 га якин кон ва 140 дан ортик маъдан намоён булган жойлар аникланган.Уларнинг асосий захиралари Тошкент ва Самарканд вилоятлари худудларида жойлашган.Жиззах вилояти даги волфрам захиралари унча катта эмаслиги билан тавсифланади.

Молибден, Калай, висмут, симоб ва сурманинг Жанубий Тяншан ва Урта Тяншан тог тизмаларига кирадиган кора тепа Ланганр,Куйи тош,Ингичка,Яхшон,Саргардон ва бошка конлари бор 20 та молибданли формация ва уларнинг турлари аникланган.Бу турдаги минерал хом ашёларни куйидаги турларга ажратиш мумкин: тог-руда хом ашёси ,тог кимё хом ашёси ,курилиш материаллари ва бошкалар киреди.

Республикада 20 мармар ,15 та гранит ва габбро кони бор лиги аникланган .Коплама тошларнинг умумий захиралари 85 млн куб метрдан ортитб кетади.Улар республика курилиш саноатни ,тошни кайта ишлаш корхоналари юз йиллар давомида хом-ашё билан таъминлаб туради.

Гидро минерал бойликлар Узбекистоннинг гидроминерал бойликларига унинг ер ости сувлари киреди.Республика худудида таркалган тог жинсларининг купчилигида сув катламлари бор . мутахасисларнинг маълумотларига кура ресупблика худудида 100 дан зиёд ер ости сув конлари борлиги аникланган.Хозирда 350 дан зиёд булоқлар сувидан ахолини сув билан таъминлашда фойдаланилмоқда.

Курилиш материаллари 370 дан ортик конлари хисобга олинган . Уларнинг 31 таси цемент хом-ашёси ,29 таси коплама тош, 13 таси керамзит хом-ашёси ,39 таси курилиш тошлари ,175 таси гишт хом ашёси ,67 таси кум-гравил материаллари ,22 таси бетон учун кум ва силикат буюмлари ,3 таси шиша хом ашёси ва бошкалардир.

Тог кимё хом – ашёси жумласига фосфоритлар ,табий туз ва сода , агрокимё хом ашёси киреди.Сулфат,калий ,ош тузи конлари топилиб,ишга туширилган.Борса келмас,Ок калъа,Тубакат,,Бойбичакон,ва Хужаиконда ош тузининг битмас туганмас захиралари жойлашган.Жерой-Сардара

фосфоритлар қонидаги Мароқаш турига мансуб зарра донадор фосфоритларнинг аниқланган захираси тахминан 100 млн тоннани ташкил этади. Геологларнинг айтишича фосфоритларнинг тахминий захиралари чексиздир. Фосфорит захираларининг катталиги фосфоритли угитларни қўлаб ишлаб чиқарилишига ва уни экспорт қилиш имкониятиларининг қўлайлишига катта таъсир қўради.

Ўзбекистон Республикасидаги фойдали қазилма қонлари қатор ижобий хусусиятларга эга. Булар қуйидагилар:

- Табиий ва минерал – хом ашё захиралари йирик қонларда тўпланган, уларни қазиб олинган жўйнинг узидан қўлайлиқ қўлаб ишлаш имконияти мавжуд;
- Аксарият фойдали қазилмалар таркибида фойдали компонентлар юқори ва улар катта микдорда йўлдош элементларга эга;
- Қонларнинг қўлайлигидан очик усулда, нисбатан оддий технологиялар асосида фойдаланилади. Мазкур ҳолат жаҳон бозорида харидор қўлайлиқ олишни таъминлайди;
- Қўлайлиқ фойдали қазилма қонлари аҳоли зич яшайдиган яхши ўзлаштирилган ҳудудларда жўйлаштирилган. Улар транспорт йўлларига ва ҳудудларига ресурсларни ташиш воситаларига шу жўмладан сўйик ва газ ҳолатдаги фойдали қазилмалар учун қўлайлиқ транспортга эга;
- Республикада ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура, маҳалла кадрлар, тоғ қон мутахасислари тайёрладиган олий ва ўрта махсус қўлайлиқ юртлиқари тизими мавжуд ва ҳ.к.лар

Ўзбекистон республикаси майдоннинг катталиги ва географик ўрнига қўлайлиқ узига ҳос табиий шароитга эга. Республика ҳудудининг асосий қисми текисликлардан ва қўлайлиқ қисми тоғликлардан иборат. Иқлими қўлайлиқ континентал. Июл ойининг ўртача ҳарорати 30-31° С иссиқ, январники эса -2-3 °С соғуқ бўлади. Йиллик ёғин микдори 100-300 мм атрофида. Вегетация даври ўзқўлайлиқ давом этади. Бўйнинг натижасида Ўзбекистонда «...қўлайлиқ уч марта ҳосил олса бўлади». Лекин иқлимнинг қўлайлиқ эканлиги сўйқўлайлиқ сўйқўлайлиқ талаб этади. Ўзбекистон Республикасининг 45 млн гектар еридан 4.3 млн гектари сўйқўлайлиқдан ерлар қўлайлиқ ерлар шартли обикор ерлар ва сўйқўлайлиқдан ерлар мамлақатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Мазкур ерларнинг катта қисми Фарғона водийсида, Зарафшон водийсида ва Амударёнинг қўйқўлайлиқ оқимини эгаллаган. Сўйқўлайлиқдан ерларнинг 60%ининг автоморф тўпроқлар, қўлайлиқ гидроморф ҳолатидир. Шу сабабли бу ерларнинг аксарият қисми шўрланишга дўчор бўлган ерлардир. Шу

сабабли фаол мелиорация тадбирларини олиб бориш талаб этилади. Мутахасисларнинг хисобларига караганда, мелиоратив майдонлар 3%ини ташкил этиш лозим. Бундай менъёр экин майдонларининг экологик вазиятини соғломлаштиришга олиб келади. Ерларнинг чекланганлиги ва унинг сифат таркиби билан боғлиқ хавф ортиб

-19-

бормоқда. Сугориладиган ерлардан ташқари сугорилмайдиган чулли худудлар ҳам мавжуд. Чулларда табиий яйловлар кенг тарқалганлиги сабабли у ерларда қоракул қўйлар бокилади. Мутахасислар фикрича, Ўзбекистон яйловларида 10 млн бошгача қоракул қўйларини боқиш мумкин, агар яйловларни яхшилаш чоралари қўрилса, бу қўйларнинг миқдорини 14-15 млн гектарга етказиш мумкин.

Ўзбекистон республикасининг сув ресурслари дарёлар, сел оқими, каналлар, қул ва сув омборлари сувларидан таркиб топади. Асосий сув ресурслари – дарёлардир. Ер усти сув ресурслари 4 млн га ерни сугориш ва ер ости сув ресурслари тахминан 1 млн га ерни сугориш имкони беради. Умуман Ўзбекистон Республикасининг сув захиралари 5 млн га ерни сугоришга етади. Лекин кейинги пайтда сувларнинг тахчиллиги айниқсаяккол сезилмоқда. Шу сабабли сув ресурслари тежаб – тергаб фойдаланиш давр талаби булиши лозим, чунки йирик дарёларнинг барчаси марказий Осиёнинг Мустақил давлатлари тожикистон ва Киргизистон республикалари худудларида бошланади. Бунинг учун жаҳон амалиётида тажрибадан утган сугоришнинг илгор ва замонавий усулларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Дарёларнинг сугоришдан ташқари электр қуввати манбаи сифатидаги ахамиятга эга. Дарёларнинг умумий қуввати 12 млн кв. соатдан ортиқ. Агар бу қувватлардан самарали фойдаланилса, йилига 107 млрд кв. соат электр энергиясини олса булади.

Ўзбекистон республикасининг табиий ресурслари ва табиий шароитини таҳлил этиш еқуйидаги хулосаларни чиқаришга имконият беради:

- Ўзбекистон республикасини иқтисодиётини эжрқинлаштириш учун жуда катта табиий ресурс салоҳиятига эга.
- Табиий ресурс салоҳиятидан тежаб тергаб фойдаланиш ва бу борада экологик вазиятни соғломлаштиришни назарда тутиш лозим.
- Табиий ресурс салоҳиятидан фойдаланиш Марказий Осиё мамлакатлари уртасида ҳамкорликни қучайтириш керак булади.
- Орол денгизи минтақадаги умумий экологик вазиятга ва мустақил давлатларнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этаётганлиги

сабабли уни саклаб колишги жахон хам жамиятини эътибори жалб этилиши керак булади.

- Табиий ресурс салохиятидан фойдаланишда «аҳолини ижтимоий химоялаш» тамойилига устиворлик бериш лозим булади.

-

Асосий таянч тушунчалар

Табиий ресурслар-табиат элементлари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳозирги ривожланиш даражасида жамият эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилаётган табиий шароитлар мажмуасини бир қисми, табиий муҳитнинг муҳим компонентлари.

-20-

Биологик ресурслар – усимлик ва хайвонот дунёси ресурслари.

Тугамайдиган – табиий ресурслар ҳозир ва яқин келажакда инсон томонидан узлаштириш натижасида тугамайдиган ресурслар.

Тугайдиган тикланмайдиган табиий ресурслар – нооқилона фойдаланиш туфайли захиралари иқтисодий мақсадларда қуллаб бўлмайдиган ва тикланмайдиган ресурслар.

Тугайдиган тикланадиган табиий ресурслар – тикланиш хусусиятига эга бўлган ресурслардир.

Реал ресурслар-ишлаб чиқариш қучларининг ҳозирги ривожланиш даражасида фойдаланилаётган табиий ресурслар.

Потенциал ресурслар-захиралари аниқланган, жамиятнинг ривожланиш

даражаси улардан фойдаланиш имкониятини берадиган ёки вақтинча бермайдиган ресурслар.

Иқтисодий баҳолаш- иқтисодий қурсаткичларда фойдаланган ишлаб чиқариш ва истеъмол орқали ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган табиий ресурсларнинг фойдалигини аниқлаш.

Ноиқтисодий баҳолаш – табиий ресурсларнинг иқтисодий қурсаткичларда фойдаланган экологик, эстетик, маданий ва бошқа қийматини аниқлаш.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар.

1. Табиий ресурс нима?
2. Қандай табиий ресурсларни биласиз?
3. Реал ва потенциал ресурслар нима?

4. Табиий ресурсларнинг экологик классификацияси тугрисида нималарни биласиз?
5. Табиий ресурслар нима учун иктисодий жихатдан бахоланади?
6. Табиий ресурсларни бахолашни кандай турларини биласиз?
7. Ноиктисодий бахолаш нима?
8. Уз вилоятингиз табиий ресурслари ва табиий шароитини бахоланг.

3-Маъруза: ТАБИАТДАН ФойДАЛАНИШНИ БОШКАРИШ ВА ТАБИЙ МУХИТНИ КОНУНИЙ ХИМОЯ КИЛИШ.

Режа

1. Табиатдан фойдаланишни бошқариш ва унинг мохияти.
  2. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг ҳукукий асослари.
  3. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг давлат институционал механизми.
1. **Бошқарув** – тизим барқарорлигини сақлаш мақсадидаги тартибловчи тадбирларнинг мажмуи.

-21-

Табиатдан фойдаланишни бошқариш термини 80-90 йилларда тамомла кириб келди. Рим клубининг ишларида бошқарув масаласи асосий масалалардан ҳисобланади.

Бошқарув мақсади-экологик хавфсиз барқарор ривожланиш таъминланиш ҳисобланади. Бошқарув тизимларининг тавсифи улар олдида куйилган мақсад ҳамда аниқ олинган ҳудуд хусусиятлари билан аниқланади. Бу уз навбатида табиатдан фойдаланиши узига хослигини билдиради ёки уни ҳудудийлаштиришни талаб этади. Табиатдан фойдаланишни бошқариш тизимлари унга таъсир услубларига бошқарув услубларига кам боғлиқ булади.

Бошқарув услубларини танлаш унинг информация ва меърий ҳукукий асосларига таянади.

Шундай қилиб, табиатдан фойдаланиш тизимини бошқаришни ташкил этиш уз ичига :

- экопсиёсатни шакллантириш ;
- экопсиёсат мақсадлари ва вазифаларини омиллаштириш устуворликларни белгилаш;
- табиатдан фойдаланиш стратегияси ишлаб чиқиш;
- бошқарув методларини танлаш;

-табиатдан фойдаланиш бошқаришнинг информацион ва меъерий – хукукий таъминотни яратиш;

-табиатдан фойдаланиш соҳасида боққарувни таъминлаш учун интитуционал инфратструктура яратиш

Шуни таъкидлаш лозимки,табиатдаш фойдаланиш бошқариш дегенда,экология ё ки табиий жараёнларни бошқариш эмас ,балки,муайян худудларни табиий тизимларига боғлиқ холдаги инсонларнинг фаолияти бошқаришни тушунамиз.

Шу боис социал-экологик-иксодий тизимларни ташкил этишда бошқарув тушунчасини урнига йуналтирилган ривожланиш тушунчасини куллаш мақсадга мувофиқ булади.

Йуналтирилган ривожланиш бошқаришни узининг шу жихати билан фарқ қиладики,у узиди турли мақсадларини бирлаштирувчилар харакати мужасамлаш билан бирга ривожланишига умумий йуналиш берувчи таъкикий ва меъерий чизимлар билан чекланади .

Экологик сиёсат . Экологик сиёсат –бу атрофимиздаги табиий мухитга нисбатан булган сиёсат . бу терминг охириги 7-10 йил ичида анча таомилга кириб келди. Бундай шариятда сиёсат деганда муайян мақсадларига эришиш борасидаги давлат-мақсадлари, вазифалари ва унга эришиш воситалари тушинилади .

Экосиёсати термининг пайдо булишиши инсоният томонидан сиёсатдаги учинчи улчови –экологик улчовининг пайдо булишини тан олиш булса , шу билан биргалиқда давлатнинг асосий , иктисодий ва экологик мақсад ва вазифаларни ягона тизим сифатида куринишидир .

Н.Ф.Реймерс (1994) буйича экосиёсат иерархияси турт боскич (даража)

-22-

да ташкил топади .

1. Халқаро – глобал экосиёсат жахон табиий ресурсларни салохияти ва уларнинг глобал жойлашуви , социал -иктисодий ривожланишидаги экологик чекланишларнинг хисобга олган холда халқора –хукукий ,сиёсат ва ташки сиёсат аксияларни утказиш .
2. Минтакавий экосиёсат .Бу сиёсат континент,суб континет ва жахоннинг йирик минтакалари (Европа,Урта Ер денгизи ,Дунай хавзаси)чегаравий куриқхоналарни ташкил этиш,турли ифлосланишларни хавфларни сув орқали утишни назорат қилиш мақсадидаги давлатлараро ҳамкорликни яратиш ва жонли табиий ресурсларни овлашнинг минтакавий меъёрларни урнатишни назарда тутилади.

3. Миллий экосиёсати. Мазкур сиёсат худудларнинг табиий ресурс салохияти ва экологик ҳолатига боғлиқ халқаро шартномалар ва ижтимоий –иқтисодий бошқарув ечимлари қабул қилиш ва амалга оширишни назарда тутди.
4. Локал (махаллий) экосиёсат .Бу сиёсат ҳам давлат экологик сиёсатнинг айнан ухшаши бўлиб,факат у кичик худудий бирлашмалар ни уз ичига олади.

Экосиёсатнинг мақсадлари ва вазифалари глобал ва миллий даражада урнатилди.Минтақавий хусусиятларига қараб конкретлаштирилади, устуворликка белгиланади. Экологик сиёсат мақсади ва авзифалари орасида бир мунча бажарилиши лозим бўлганлари аниқланади.

Ўзбекистон республикасининг экологик сиёсати унинг ҳозирги пайтда олиб бораётган давлат сиёсати мақсадларига ва манфаатларига айнан мос қилиши лозим.Яъни республикада ижтимоий йуналтирилган бозор муносабатларини ривожлантириш стратегияси Ўзбекистон республикаси эко сиёсатни шакллантиришда устуворлик қасб этиши керак .Экосиёсатни амалга оширишда давлатнинг урни катта .Хорижий тажрибаларда ҳам айнан шу ҳолат кузатилади.Давлат кенг миқёсдаги экологик қонунчилик актларига ва уни назорат қилишнинг махсус органларига эга бўлади.

Ўзбекистон республикасининг экологик сиёсати табиатнинг алоҳида қисмлари ни муҳофаза қилишга утишда ва инсон учун муносиб турмуш шароитларини яратишда намоён бўлади.Бу сиёсатни амалга ошириши Ўзбекистон республикаси халқ хужалиги устувор ривожланишини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

БМТ нинг (1992 йил Рио-Де-Женейро) «XXI қун тартиби» ҳужжатида «Мухит ва ривожланиш»халқаро конференциясида барқарор ривожланишнинг асосий тамойиллари жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф этилди.

Ўзбекистонда « Атроф мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш 2005 йилгача мулжалланган давлат дастури» ва «Табиатни муҳофаза қилиш ва Ўзбекистон республикасини барқарор ривожлантиришни экологик таъминотининг миллий режаси» ишлаб

-23

чиқилган .

Мазкур ҳужжатларда республика экологик сиёсати , унинг мақсадлари , барқарор ривожланишнинг асосий тамойиллари ва йуналишлари аниқланган

Баирламчи ва истикбол дастурлари , табиатни муховоза килишнинг йуналишлари ва инсонлар учун муносиб яшаш мухитини яратиш йуллари белгиланган .

Узбекистон Республикасининг табиатдан фойдаланиш соҳасидаги стратегик максадлари куйдагилар :

- * ахолининг генетик саломатлигини саклаш ;
- * экологик хавфсизликни саклаш ;
- « инсон –ишлаб чиқариш ва атроф мухит» узаро алоқадорлигини таъминловчи экологик , иқтисодий ва ижтимоий сиёсатининг уйғунлигига эришиш ;
- *атроф мухитни муҳофаза қилишнинг мустақкам молиявий ресурсларни шакллантириш , шунингдек , табиий ресурс салоҳиятини тиклаш;
- * атроф мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларни такомиллаштириш;
- * табиатдан фойдаланишлар учун иқтисодий рағбат чораларни қулаш имкониятларни яратиш ;
- *Узбекистоннинг табиий ресурс салоҳиятидан самарали фойдаланиш ;
- * Биоранг – баранглигини саклаш .

Хозирги кундаги экосиёсатининг энг муҳим вазифаларидан бири – экологик ноқулай ҳудудлар (*Сурхандарё вилоятининг Сарийосиё тумани (Тожикистон алюминий заводи)*, *Тошкент ва Фарғона вилоятларнинг Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари билан чегародош ҳудудлари (радиоактив чиқиндилари)*, *Орол буйи (Орол денгизининг қуриши)*)да **инсон** саломатлиги ва экотизимлар учун қулай вазиятни яратиш ҳисобланади .

Экосиёсатни амалга оширишда ички ва ташқи объектив омилларга асосланади , ҳамда аниқ ҳаракат йуналиши белгиланади . Масалан : табиатни қуриклаш қонунчилигининг ягона тизимини экологик маъёрларини ҳужалиқ фаолиятининг халқаро экологик стандартларига утиши,табиатдан фойдаланиш соҳасида бошқаришнинг самарали тузилиши шакллантириш ва х.к.

Белгиланган йуналишлар асосида уларни амалга ошириш механизми ва аниқ услублар – экологик сиёсат дастаклари аниқланади. Экосиёсатнинг 40 та атрофида дастаклари бор. Улар фискал ва нофискал турларга бўлинади. Нофискал дастакларга:

А) Табиатдан фойдаланиш ҳуқуқий таъминоти ;

Б) Экологик модиллаштириш ;

В) Экологик таълим ва тартиб ва бошқалар қиради .

Фискал дастаклар 2 хил булади ;

*давлат дароматлари билан боглик (табиатдан фойдаланишни лицензалаш , соликлар.

-24-

- давлат харажатлари билан боглик (табиатдан фойдаланишдаги мақсадли инвестициялар , экологик йўналишдаги илмий – техник тажриба конструкторлик ихларини давлат томонидан қўллаб – қўвватлаши , табиатни қўриқлаш тадбирларини давлат томонидан молиялашиши , экологик дастурлар ва х.к) дастаклар .
- Ўзбекистонда ҳозирга пайтдаги экологик сиёсатни амалга оширишни муҳим механизмлари :
  - Ҳуқуқий ;
  - Иқтисодий ;
  - Маъмурий ахборот ҳисобланади.
  - Табиатдан фойдаланишни бошқаришни ҳуқуқий механизмлари муҳим аҳамият касб этади.

II. Қонун атроф – муҳитни муҳофаза этмайди, у аввало инсон манфаатларини муҳофаза этади. Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш масалалари қадимдан шариат қонунларига асосланган ҳолда бошқариб келинган. Асосий ҳужжат сифатида Қуръон ва Ҳадис фойдаланилган.

Собиқ Совет даврида муҳофаза қилишнинг асосий объекти – яхлит табиий мажмуалар бўлган. Уни уша пайтда қабул қилинган декретлар ва қарорлардан билса ҳам булади. Бу борадан 8- -йиллар алоҳида ажралиб туради. Бу йиллардан мамлакатнинг «халокатли масканлардаги» экологик жараёни яхшилаш мақсадида қатор қонунлар ва қарорлар қабул қилинди: Волга ва Урал хавзаси , Каспий , Байкал, Ладога , Оролни муҳофаза қилиш унга мисол булади. Бу даврда табиатни алоҳида компонентларини (Ер ва сув қонунчилиги табиий бойликлари тугрисидаги қонунлар) муҳофаза қилиш бўйича қонун ва қарорлар қабул қилинди.

Мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб Ўзбекистон республикасида табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш .

Ўзбекистон республикаси конституцияси (1992 йил 8- декабр), Ўзбекистон Республикасининг « Табиатни муҳофаза қилиш тугрисида» ги қонунни (9 декабр, 1992 йил) , Ўзбекистон республикаси Президенти фармонлари ва топшириқлари , табиатни муҳофаза қилиш борасидаги халқаро шартномалар ва қелишувларга биноан амалга оширилади.

Ўзбекистон республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш» тугрисида қонуни табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланишнинг

хукукий, иктисодий ва ташкилий асосларини белгилайди . Конун инсон ва табиат уртасида гармоник алоқалари йулга куйишга, экологик тизимларни , табиий мажмуалари ва табиий объектлари муҳофоза қилишни таъминлашга йуналтирилган . Мазкур конун давлатимизнинг Экологик Конституцияси ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш борасида қабул қилинаётган барча ҳукукий ҳужжатлар ана шу бош конунга қараб ишлаб чиқилади .

Конуннинг асосий мазмунини табиий ресурсларга бўлган мулкчилик ; Давлат ҳокимияти органларининг табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш борасидаги ваколатлари ; Атроф муҳит сифатини меъёрий

-25-

регламентлаш ; табиий ресурслардан фойдаланишни тартиблаш ; экологик экспертиза ва назорат ; табиатдан фойдаланишнинг иктисодий чоралари;табиатдан фойдаланиш тартибларини бузганлик учун жавобгарлик ва бошқалар ташкил этади.

Экологик ҳуқуқ тизимининг замонавий таркиби узида аниқ объектлар бўйича табиатдан фойдаланишни тартиблашни ,атроф-муҳитни сақлашни ва экологик хавфсизликни тартиблашни мужассамлайди.

Ўзбекистон республикасининг экологик конунчилиги икки қисмдан иборатдир.

Экологик конунчилик

Умумий қисм	Хусусий қисм
<ul style="list-style-type: none"> ○ Табиатни муҳофаза қилиш тугриси-даги конун ; ○ Экологик экспертиза тугрисидаги конун ; ○ Алоҳида муҳофазаланувчи табиий ҳудудлар тугрисидаги конун; 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Ер кодекси; ○ Ҳаво кодекси; ○ Сув ва сувдан фойдаланиш кодекси ○ «Урмон тугрисида» ги конун; ○ «Усимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тугрисида» ги конун ; ○ « Хайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тугрисида»ги конун;

Экологик ҳуқуқ тизими маънода ,экологик конунчилик конуний актлар тизимини ,шунингдек ижтимоий муносабатларнинг экологик гуруҳини тартибловчи ҳар қандай меъёрий ҳукукий актларни уз ичига олади.

Давлат микёсида-бу конунлар фармонлар Вазирлар маҳкамасининг қарорлари ,идоравий қулланмалар ва услубий дастурлар.

Минтака даражасида –минтакалар манфаатларини ақс эттирувчи конунлар ,ижроия ва вакиллик ҳокимиятининг қарорлари ҳисобланади.

Маҳаллий даражада- маъмуриятнинг қарорлари .

Экологик қонунчилик манбалари классификацияси
Манбалар.

1. Ўзбекистон республикасининг Конституцияси
2. Ўзбекистон республикасининг қонуний актлари
3. Президент актлари
4. Вазирлар маҳкамаси актлари
5. Вазирлик ва идоралар актлари ва меъёрий актлар
6. Меъёрий шартномалар : халқаро,федератив ва бошқа.

Ҳозирги пайтда экологик қонунчиликнинг бузганлик учун қуйидаги жавобгарликлар қузда тутилган .

- Тарбиявий
- Моддий

-26-

- Маъмурий;
- Жиноий

Экологик қонунчиликни бузганлик учун фуқаролар ва мансабдор шахслар – маъмурий ,моддий, жиноий жавобгарлик , қорхона ташкилот,муассасалар –маъмурий ,фуқаролар –ҳуқуқий жавобгарликка тортиладилар.

Тажрибанинг қурсатишича экологик қонунчиликни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик энг қуп қулланилади. У қелтирган зарар учун жарима тулашни назарда тутди.Энг ёмони ишлаб қикариш салоҳиятини тухтатиб қуйиш ҳисобланади.Қамчиликлар- соҳадаги жарималар миқдори ва экологик маданиятнинг пастиги билан белгиланади.

III. Табиатдан фойдаланишни бошқаришга ҳокимиятнинг барча органлари : вакиллик (қонунчилик) ,ижроичилик ва суд органлари даҳилдордир.Уларнинг ҳар бири бу соҳада уз вазифасини бажаради ва табиатдан фойдаланишни бошқариш маҳсус бўлимлари бор .

Ўзбекистон республикаси **Олий Мажлиси**нинг табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли муносабатларни тартибга солишдаги вақолатлари қуйидагилар:

- Давлат экологик дастурларини тасдиқлаш;
- Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида республика қонун ҳужжатларини ишлаб қикиш ва қабул қилиш;

- Худудларни фавкулдда экологик ҳолат , экология офати ва экология ҳалокати минтакалари деб эълон қилиш , бундай минтакаларнинг ҳуқуқий режими ва жафо қурганларнинг мақомининг белгилаш ;
- Табиатни Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатининг асосий йуналишларини белгилаш;
- муҳофаза қилишга таълуқли қонунлар ижросини мувофиқлаштириб бориш ;
- Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ олишнинг энг қўп –қам ҳажминини , шунингдек туловларни ундириб олишдаги имтиёزلарни белгилаш :

Ўзбекистон республикаси **Вазирлар маҳкамасининг** табиатнинг муҳофаза қилишдаги ваколатлари :

- Табиатни муҳофаза қилишда доир ягона сиёсатни юргатиш ;
- Табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш ;
- Табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишни тамирлаш , республика аҳамиятига молик табиий ресурсларининг захираларини тасдиқлаш ;
- Экологик жihatдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора- тадбирларларни ишлаб чиқиш;
- Табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора тадбирларини амалга ошириш ;
- Табиий ресурслардан фойдаланганлик , атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик, чиқиндилар, зарали таъсир этувчи нарсалар

-27-

жойлаштириб ташланганлик учун халқ тулаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

- Экология тарбияси ва маорифи тизимини яратиш ҳамда уни амал қилишини таъминлаш,
- Табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган худудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳужалик фаолияти режимларини тасдиқлаш;
- Табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлар аро муносабатни ривожлантириш.

Давлат ҳокимияти бошқаруви маҳаллий идораларининг табиатни муҳофаза қилиш тугрисидаги ваколатлари:

- Уз худудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишини белгилаш, минтаканинг экологик дастурларини тасдиқлаш;
- Табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳолига баҳо бериш, экология жihatидан зарарли булган объектларни рўйхатга олиш ;
- Табиатни муҳофаза қилишга оид тадбирларни моддий техника билан жihatидан таъминлаш ;
- Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ,саноат чиқиндиларини туплаш ва қумиб ташлашга рухсатномаларни белгиланган тартибда бериш ва уларни бекор қилиш;
- Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун туловлар ундириш ;
- Табиатни муҳофаза қилиниши устидан назорат урнатиш ,атроф муҳитга етказётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтина ва бутунлай тухтатиш ва қайта ихтисослаштириш тугрисида қарорлар қабул қилиш.

1996 йил 26 апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг №231-1-сонли қарорига биноан Ўзбекистон республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қумитаси тугрисида янги Низом тасдиқланди .Низомга қура мазкур қумита Олий мажлисга буйсунади ҳамда вазирликлар ,давлат қумиталари ,идоралар,корхоналар,муасасалар,ташқилотлар, шунингдек айрим шахслар томонидан ер,ер ости бойликлари, сув урмон, ҳайвонот ва усимлик дунёсидан,атмосфера хавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Табиатни қилишда Ўзбекистон республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги,Ички ишлар вазирлиги,Қишлоқ ва сув ҳужалиги вазирлиги, Урмон ҳужалиги вазирлиги,Бошгидромет,Ўзбекистон республикаси Геология давлат қумиталари ҳам фаоли иштирок этадилар.

1997 йилнинг 1 январ ҳолатига бошқарув таркибларида ишлаётганларнинг умумий сони 1792 бирликни ташқил этди.

Табиатни муҳофаза қилиш ва бошқаришда Суд ҳокимияти органлари ҳам иштирок этадилар.Ўзбекистон республикаси Табиатни муҳофаза қилиш

-28-

давлат қумитаси фаолиятини таҳлил этиш натижасида 1996 йил давомида 11621 маъсул шахс ва фуқаролар маъмурий жавобгарликка тортилди. Улардан олинган жарималарнинг умумий миқдори 5,3млн сумни ташқил этди.Қорхоналарга хавони ифлослантирганлик учун (20%)

,сув ресурсларини ифлослантиргалик учун (27%) ,чикиндилар чиқарганлиги ва уларни жойлаштирганлик учун (5,5%), ер ресурсларини ифлослантирганлик учун (25%), биоресурслар буйича (22,4 %),маъмурий жарималар солинди .

Атроф мухитга етказилган зарар ва табиий ресурслардан ноокилона фойдаланганлик учун умумий миқдори 10,3 млн сум булган 1670 жавобгарлик ҳолати аниқланади .

Асосий таянч тушунчалар .

Бошқарув- тизим барқарорлигини сақлаш мақсадидаги тартибловчи тадбирларнинг мажмуи.

Экологик сиёсат - атрофимиздаги табиий мухитга нисбатан булган сиёсат .

Йуналтирилган ривожланиш-узида турли мақсадларни бирлаштирувчилар ҳаракатини мужассамлаш билан бирга ривожланишга умумий йуналиш берувчи таъқиқий ва меърий тизимлар билан чекланувчи сиёсат .

Глобал экосиёсат –жаҳон табиий ресурсларининг салоҳияти ва уларнинг глобал жойлашуви, социал –иқтисодий ривожланишдаги экологик чекланишларни ҳисобга олган ҳолда халқаро –ҳуқуқий ,сиёсат ва таъқиқ сиёсат акцияларини утқазिश.

Минтақавий экосиёсат-континент , субконтинент ва жаҳоннинг йирик минтақаларида табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишнинг минтақавий меъёрларини урнатишни назарда тутувчи сиёсат.

Миллий экосиёсат- ҳудудларнинг табиий ресурс салоҳияти ва экологик ҳолатига боғлиқ халқаро шартномалар ва ижтимоий-иқтисодий бошқарув ечимларини қабул қилиш ва амалга ошириш .

Лоқал экосиёсат-кичик ҳудудий бирлашмалар (иқтисодий туман,сиёсий - маъмурий бирлик)олиб бораётган сиёсатни уз ичига олади

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар.

1. Бошқариш тушунчасининг моҳиятини тушунтириб беринг .
2. Табиатдан фойдаланишни болшқаришнинг мақсади нима .
3. Йуналтирилган ривожланиш тугрисида нималарни биласиз
4. Экосиёсат нима .
5. Экологик сиёсатнинг қадай иерархик даражаларини биласиз.
6. Экологик сиёсатнинг қандай иқтисодий дастақлари бор.

7. Нофискал дастаклар нима .
8. Узбекистон республикасининг табиатдан фойдаланиш борасидаги стратегик максадлари нималардан иборат.
9. Экологик сиёсатни малга ошириш механизмлари нималар.

4-Маъруза:ТАБИАТДАН УНУМЛИ ФОЙДАЛАНИШ ТАДБИРЛАРИГА МАБЛАГ АЖРАТИШ. ДАВЛАТ ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИ .

Режа:

1. Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш фаолиятини молиялаштириш ;
2. Экологик фондлар тизими;
3. Давлат экологик экспертизаси;

I. Хозирги кунда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш фаолиятини молиялаштириш масалаларига катта эътибор берилмоқда.Собик маъмурий буйруқбозлик иқтисодётидаги молиялаштиришнинг эса хозиргидан бироз фарқ қиларди ва унинг асосий хусусияти марказий режалаштириш тизимининг устиворлигида қуринарди. Яъни давлат микёсида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий йуналишлари белгиланиб, ана шу йуналишларда табиатни муҳофаза қилиш борасида аниқ вазифалар белгиланарди.Бу вазифаларнинг ечими давлат, тамоқ ва ҳудудлар микёсида уз аксини топар эди. Ушбу режа-вазифалар асосида молиявий , моддий-техникавий ресурсларга эҳтёжлар аниқланарди , марказий молияштириш тизими эса фонлар ажратиш (моддий-техник ресурсларни марказдан тақсимлаш) тизими билан тулдириларди.

Табиатни сақлаш тадбирлари молиявий воситаларнинг асосий манбаи-**давлат бюджети** ҳисобланарди . Лекин давлат бюджетидан ташқари : *минтақаларнинг бюджети , вазирлик ва идораларнинг маблағлари, корхоналарнинг маблағлари* ҳам мавжуд булган эди.Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоиз-ки, давлат бюджетидан ташқари молиявий манбааларни давлат бюжджетидаан айри холда қуриб булмасди .Шу сабабли ҳам молиялаштиришнинг бу тизими самарасиз булган .Бюджетдан маблағлар етарли даражада

ажратилмасди , чунки экологик вазиятни соғлолаштириш вазифаси давлатнинг устивор вазифалари каторига киритилмасди .Давлат бюджетидан ташкариги маблагларининг эа жуда камлиги кузатиларди .Лекин собик маъмурий -буйрукбозлик иктисодиётининг узига хос ижобий жихати ажратилаётган маблагларнинг мунтзамлиги (изчиллигида)да эди.

Агар маъмурий буйрукбозлик иктисодийти шароитида табиатни муҳофаза килиш фаолиятини моддий техник таъминоти (турли фонд ва лимитлар тизими оркали) устивор ахамиятга эга булган булса , бозор муносабатларига утиш шароитида эса ягона такчил ресурс

-30-

молиявий ресурсар хисобланади .Табиатни муҳофаза килиш соҳасини самарали фаолият курсатиши унинг баркарор молиявий таъминотига узвий боғлиқ булади.

90-йилларнинг бошларида табиат ресурсларидан фойдаланганлик учун туловлар ва ифлослантирганлик учун туловлар каби иктисодий дастаклардан кенг фойдалана бошланганлиги сабабли табиатни муҳофаза килишнинг янги молиявий манбаларини шакллантиришнинг имконини берди.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза килиш тугрисида»ги қонунига мувофиқ ҳозирги кунда табиатни муҳофаза килиш тадбирлари ва экологик дастурларни молиялаштириш қуйидаги манбаларга асосан амалга оширилиши таъкидланган:

- Барча даражадаги бюджет ;
- Корхоналар ,муассалар ва ташкилотлар маблаглари ;
- Бюджетдан ташкари ресурслар ва ҳудудлар буйича экологик фондлар.
- Экологик сугурта фондлари;
- Банк кредитлари;
- Хорижий валюталардаги заёмлар ;
- Аҳоли маблаглари (шу жумладан хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари);

Қуйида баъзи молия манбаларининг шаклини хусусиятлари ва ахамияти хақида фикр юритилади.

Барча даражалардаги бюджетнинг даромад қисмига солиқлар ,табиий ресурслардан фойдаланганлик ва атроф муҳитни ифлослантирганлик учун ажртмалар ва туловлар киритилади (масалан ер бағридан ва табиий ресурслардан фойдаланганлик учун туловла ,ер солиғи).

Узбекистон Республикасини қонуний ҳужжатларига қўра юқори даражадаги бюджет органлари қўйи даражалардаги бюджет органларига белгиланган ва тартибга солинувчи даромадлардан ташқари дотациялар ,субвенциялар ва субсидиялар келиб тушади.Мазкур тушумлар табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини мақсадли молиялашни назарда тутди.Масалан, Узбекистон Республикаси қонунларига биноан инвестицион экологик дастурларни амалга ошириш учун давлат ва бюджетдан ташқари фондлардан субвенция қўринишидаги молиявий ёрдам қўрсатиш назарда тутилган . Бу субвенцияларни ажратиш шартлари тартиби , улардан фойдаланиш қонуний актлар билан тартибга солинади .

Қорхоналарнинг шахсий маблағлари ҳужалик юритувчи субъектларнинг даромади ҳисобига шакллантирилади .Табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ва табиатни муҳофаза қилиш асосий фондлари ишлатишга кетган жорий харажатлар қорхона ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг таннархига қўшилади.

-31-

Бюджетдан ташқари мақадли ресурслар бўйича фондлар табиатни муҳофаза ва табиий ресурсларнинг айрим турлари такрор ишлаб чиқариш учун маблағ жўртишнинг «қолдик тамойилини»бартараф қилиш учун тузилади. Қўйидаги: минерал хом ашё базасини такрор ишлаб чиқариш, урмонларни муҳофаза қилиш ва қўриқлаш, сув объектларни тиклаш ва қўриқлаш каби бюджетдан ташқари фондлар тузилган.

Бюджетдан ташқари экологик фондлар-атроф муҳитни муҳофаза қилишни инвестициялашни қўллаб – қўвватлаш тизимининг янги элементи ҳисобланади.Мазкур фондлар кечиктириб бўлмайдиган табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини , атроф табиий муҳитдаги йўқотишларни тиклаш, келтирилган зарарни қўмпенсациялашни молиялаштириш учун тузилади.

Атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг ижтимоий фондлари - аҳоли даромадлари ,ижтимоий бирлашмаларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайриялари ва бошқа манбалар ҳисобига ташқил этилади .Мазкур фондлар ижтимоий экологик бирлашмалар ва Узбекистон Республикасининг қасаба қўюзлари томонидан ташқил этилиб, уларнинг маблағлари қўкат атроф муҳитни муҳофаза қилишга сарфланади .

Табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига жалб қилинаётган молиявий манбаларнинг турли туман булиши улардан оқилона уйғунликда фойдаланишни талаб этади.

Ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибаларига қура табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига ажратилаётган молиявий манбаларнинг кучли дифференциялашуви кузатилади. Масалан Америка Қушма Штатларида минтакаларни молиялаштириш федерал ҳукуматнинг субсидиялари, умумий давлат даромадларининг бир қисми ҳисобига шаклландуви манбалар, маҳаллий тушумлардан ва махсус солиқсиз заёмлардан олинган даромадлар ҳисобига шаклланади.

Табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига ажратилган ва йиғилган маблағлар узининг мақсадга йўналтирилганлик хусусияти билан тавсифланади.

Барча даражалардаги бюджет табиатни муҳофаза қилиш ва экологик дастурларни молиялаштиришга алоҳида эътибор берилади ва моддий техник ресурслар билан таъминланади. У

Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳит муҳофазаси ҳолати тугрисидаги (1996 йил) Миллий доклад маълумотларига қура давлат бюджетидан давлат дастурлари таркибига кирган табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари молиялаштирилади. Давлат бюджети ҳисобига марказлаштирилган тарзда табиатни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият курсатуви Табиат Давлат Қумитаси, ГидроМед, Узерлойиха, Кишлоқ сув хужалиги вазирлиги тадбирлари молиялаштирилади.

Бюджетдан ташқари ҳудудий экологик фондлар маблағлари

Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш тугрисидаги қонуний ҳужжатларга қура минтакалар томонидан мақсадли равишда

-32-

фойдаланилади.

Табиатни муҳофаза қилишни молиялаштиришни умумий салмоғида капитал қўйилмаларига алоҳида эътибор берилади. Капитал қўйилмалар-табиатни муҳофаза қилиш фондларини яратишга йўналтирилган маблағлар ҳисобланади. Масалан, 1994 йилда ишлаб чиқариш қурилишига йўналтирилган инвестицияларнинг умумий ҳажмидан табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишига кетган капитал қўйилмалар 3,9% ни ташкил эди.

Табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилган капитал қўйилмалар минтакалар ва тармоқлар бўйича ҳам фарқланади. Мазкур

хусусиятлар минтакаларнинг табиий- иклим, ижтимоий- иқтисодий ва экологик шарт- шароитларига кура тафовутланади.

Ўзбекистон Республикасида табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига ажратилаётган молиявий манбааларнинг таркибини (1987-1992 йиллардан) тахлили куйидаги тенденцияларни мавжудлигини исботлади.

- Марказлаштирилган тарзда барча даражалардаги бюджетдан капитал маблағларни ажратиш камайиш тенденциясига эга;

- Юқорилардан қуриниб турибдики, марказлаштирилган тарзда капитал маблағларини ажратишнинг камайиши билан экологик фондлар томонидан инвестициялаш салмоги ортиб бормоқда. Келгусида экологик фондлар томонидан молиялаш салмоги ортиб боради.

- Шу билан биргаликда корхона ва ташкилотларнинг маблағлари ҳам узиш тенденциясига эга.

Юқоридаги таркибни тахлил

Этиш натижасида иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини молиялаштиришда корхона ва ташкилотларнинг ҳамда экологик фондларнинг салмоги ортиб бориши куринади.

II Ўзбекистон Республикасининг « Табиатни муҳофаза қилиш тугрисида»ги қонунининг

35- моддасида : *«Табиатни муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни Муҳофаза қилиш Давлат Қумитаси ва унинг жойлардаги органлари қошида табиатни муҳофаза қилишнинг Республика ва маҳаллий фондлари ташкил этилади»* дейилган .

Мазкур фондлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган Низом асосида ташкил этилади .Қабул қилинган қонун ҳужжатларига кура экологик фондлар уч хил иерархик даражада ташкил этилади .Юқори даражада -Республика экологик фондлари , урта даражада- вилоятлар ва қуйи даражада – туман ва шаҳар экологик фондлари фаолият қурсатади .

Экологик фондларнинг вазифалари қилиб қуйидагилар белгиланган :

- Атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш ва аҳолининг экологик ҳавсизлигини таъминлашга йуналтирилган дастурлар ва илмий

- техник лойихаларни молиялаштириш ва кредитлаш ;
- Табиатни Мухофаза килиш тадбирлари ва дастурлари учунт молиявий ресурсларини жалб килиш;
- Табиатдан оқилона фойдаланиш ва экологик соф технологияларни жалб этишни иктисодий рағбанлантириш;
- Экологик таълим ва тарбиянинг ривожланишига кумаклашиш.

Узбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза килиш тугрисидаги қонун»ига ва Вазирлар маҳкамасининг 1993йил 24-майдаги 246-қарорига мувофиқ экологик фондларни шакллантиришнинг қуйидаги манбаларини қурсатиш мумкин:

- Корхона, бирлашма ва ташкилотларнинг атроф табиий муҳитга чиқарган ифлослантирувчи моддалари, чиқиндилари ва бошқа манбалар учун туловларидан;
- Хавфли моддаларни чиқарганлик учун жарима туловлари ва мейорида ортиқ ва нораціонал равишда табиий ресурслардан фойдаланиш учун туловлардан;
- Корхоналарнинг хужалик фаолияти натижасида табиатдан фойдаланиш қонунчилигининг бузилиши ва шу асосда давлатга келтирилган зарарни қоплаш мақсадида оқилдан туловлардан;
- Овчилик ва балиқчилик воситаларини олиб қуйиш ҳамда қонуний йул билан оқилдан маҳсулотларни сотишдан қолдирилган даромаатлар;

Фонд маблағларини бошқа юридик шахс фаолиятларида пайчилик асосида иштирок этиши натижасида оқилдан дивидентлардан, жамғарма қилларидан оқилдан даромаатлардан;

-Корхона ,ташкilot ,муассаса ва ақоли томонидан берилдиған ихтиёрий бадаллар (шу жумладан ,хорижий юридик ва жисмоний шахслардан тушадиган тушумлар) дан ташкил топади.

1996-йилда табиатни муҳофаза қилишнинг маҳаллий фондларига 84.8 млн сум, 1995-йилдагига нисбатан 1.5 баровар қуп маблағ қелиб тушди. Бу маблағларнинг асосий қисми(77,7%)ни табиий муҳитни мейоридан ортиқ ифлослантирганлик учун туловлар ташкил этади . Бу туловларнинг асосий қисми Тошкент,Навоий, Қашқадарё, Фаргона, Наманган ва Бухоро вилоятларининг фондларига қелиб тушган.

Жадвал.4.

Табиатни муҳофаза қилиш фондлари маблағлари ва уларни ишлатилиши

Йиллар	ТМКМ га тушган маблағлар(минг сум)		ТМКМФ Маблагидан
	ЖАМИ	Шундан	

		Тулов	Жарима	Ундирма	сарф-ланади (минг сум)
1994	6916.7	5874.6	887.7		3363.2
1995	55278	47697.8	1428.6	3351.4	41028.5
1996	84839.5	65670.6	2955.4	4879.8	88718.0

-34-

Республика табиатни муҳофаза қилиш фондининг маблагларининг 25 % ҳам шу маҳаллий фондларнинг маблаглари ҳисобига шаклланади. Республика табиатни муҳофаза қилиш фонди маблагларнинг бир қисми иккита илмий—тадқиқот дастурлари ишлаб чиқишга, табиатни муҳофаза қилишга ва бошқа ташкилий тадбирларга йуналтирилди. Илмий—техник дастурлар буйича 32 та мавзу молиялаштирилди. Албатта бу тадбирларнинг барчасида табиатни муҳофаза қилиш фондларининг салмоғи ва урни жуда каттадир. Демак, экологик фондларнинг маблаглари қайси мақсадларда ишлатилишига қарамадан ягона мақсадни—инсонларни тоза табиий муҳитда яшашдек ҳуқуқини таъминлашни кузда тутати.

Экологик фондлар маблагларини ишлатишнинг

Асосий йуналишлари қуйдагилар:

- Корхоналарга қайтарилиш шарти билан имтиёзли кредитлар ва ссудалар ажратиш ;
- Табиатни муҳофаза қилишда йуналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш корхоналарининг устав фондларини шакллантириш учун маблаг ажратиш:
- Корхоналарнинг қушимча инвестицион ресурслари жалб қилишни рағбатлантирувчи лойиҳаларни молиялаштиришда пайчилик асосида иштирок этиш:

Табиатни муҳофаза қилиш лойиҳаларини амалга оширувчи корхоналарига тижорат банклари томонидан ссуда ва кредитлар беришни қўллаш .

Экологик экспертиза атроф муҳитни муҳофаза қилиш тизимининг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Экологик экспертизанинг асосий мақсади – ҳужалик фаолиятини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган атроф муҳитнинг ҳолатига ва аҳоли саломатлигига таъсир келадиган хавф ва оқибатларни аниқлашдир.

Атроф –мухитга булган салбий таъсирни бахолаш тамойили дастлаб 70-йилларда АКШ да ишлаб чиқарилган ва hozirgi кунда купчилик ривожланган мамлакатларнинг тажрибаларида кулланиб келмоқда . Узбекистонда ҳам бу тажриба уз урнини топди ва ривожлана бошлади .

Узбекистон республикасида давлат, давлат санитария-экология ва жамоатчилик асосида экология экспертизалари амалга оширилади .

«Давлат экология экспертизаси хужалик қарори қабул қилиншидан олдин утқазилиши шарт булган атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш тадбиридир»

« Давлат экологияси экспертизасини Узбекистон республикасининг ,Қорақалпоғистон республикаси Давлат қумиталарининг , вилоят ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қумиталарининг экспертизасининг органлари амалга оширади.

Давлат экология экспертизасининг мақсади мулжалланаётган ёки амалга оширилиётган хужалик фаолияти табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг

-35-

Талабларига қанчалик мувоқилиғини бахолаш лойиҳаларда назарда тутилаётган табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг қай даражада етарли ва асосли эканлиғини аниқлашдан иборат .

Давлат экология экспертизасининг объектлари :

Давлат экология экспертизасига :

- Давлат дастурлари , концепцияларининг , ишлаб чиқариш қучларини , халқ хужалиғи тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг асосий схемаларининг лойиҳалари;
- Қурилишнинг барча турлари учун материаллар танлаш , режа олди лойиҳа олди ва лойиҳа хужжатлари ;
- Хужалик фаолияти ва уларнинг табиий ресурслардан фойдаланиш меъёрларини беоглаб белгилаб берувчи йуриқнома –усул ва меъёрий-техник хужжатларнинг лойиҳалари ;
- Янги техника, технология , материаллар ва моддалар яратиш ва хориждан сотиб олиш буйича лойиҳа хужжатлари , махсулотларга стандартлар;
- Узбекистон республикасида келтириляётган ва ундан олиб чиқиб кетиляётган махсулотлар ;
- Химиявий моддалар ;
- Алоҳида минтақалар , ҳудудлар ва объектларнинг экологик вазияти;
- Атроф- мухитга салбий таъсир қурсатаётган қорхоналар ва бошқа объектлар қуйилади.

1996 йилда давлат экологик экспертизаси 63 ходим ишлади ва ута мухим муаммоларни экспертиза килишда республиканинг 300 дан ортик йирик олимлар иштирок этди . натижада экспертиза килинадиган объекларнинг салмоги тадрижий равишда ортиб бормокда.

Жадвал 4.2

Экологик экспертиза килинган объектларнинг сони

Йиллар	Тадкик этилган объектлар
1993	1800
1994	2640
1995	3712
1996	4384
1997	4996

Мазкур муаммоларни хал этиш мақсадида мустакил Эксперт кенгашлари ташкил этилмокда .Охириги 2 йилда ушбу эксперт кенгашларининг 83 мажлиси булиб утди .

Ўзбекистон республикасида « давлат экология экспертизаси ва унинг сифати баҳолаш мезонлари» тасдиқланган .Экспертдан утказилган объектлар мазкур мезонлар асосида танлаб текшириб турилди .

-36-

Давлат санитария –экология экспертизаси **атроф муҳитнинг** ифлосланишнинг аҳоли саломатлигига салбий таъсир даражасини аниқлаш мақсадларида ташкил этилади . Давлат санитар –экологик экспертизаси эса ўзбекистон республикаси Согликни сақлаш вазирлиги , унинг жойлардаги органлари , Табатни муҳоваза килиш давлат кумитаси ташаббусларига биноан ташкил этилди .

Жамоатчилик асосидаги экология экспертизаси эса мустакилик мутахассислар томонидан ижтимоий бирлашмалар , лойихаларнинг муаллифлари ва хужалик фаолияти ташаббускорларнинг хошишига амалга оширилди .

Асосий таянч тушунчалар

Молиявий-пул ресурсларини ҳосил килиш , уларни тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги иқтисодий муносабатлар.

Фондлар-маълумот мақсадларда фойдаланишга мулжалланган моддий ва молиявий воситалар .

Лимитлар –кредитнинг чекланган суммаси булиб ,у кредит олувчига режалаштирилган давр давоми берилди .

Дотациялар –юкори ташкилотлар томинидан куйи ташкилотларга кайтармаслик шуртли билан бериладиган пул маблаглари .

Субсидиялар – фуқороларга , ташкилотларга зарани коплаш мақсадларида давлат томонидан кайтармаслик шарти билан бериладиган нафақа .

Субвенциялар –маълум мақсадлар учун корхоналарга , тармоқларга,давлат хокимиятининг махаллий органларига давлат томонидан кайтармаслик шарти билан бериладиган молиявий нафақа.

Кредит—ссуда капиталининг харакат шакли булиб ,у махсулот ёки пул курунишида кайтариш шарт билан берилади.

Инвестиция—кушимча даромат ,обру ортириш мақсадида юридик шахс булган корхонага узок муддатга куйиладиган капитал.

Экологик экспертиза—хужалик карори кабул килинишидан олдин утказилиши шарт булган атроф мухитни мухофаза килиш тадбири.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириклар.

- 1.Табиатни мухофаза килиш тадбирларига ажратилган маблагларининг манбаларини санаб беринг.
- 2.Экологик тавсифдаги тадбирларни молиялаштиришда бюджетнинг роли кандай?
- 3.Молиялаштиришнинг замонавий тизими тугрисида нималарни биласиз?
- 4.Экологик экспертиза нима ва у кандай мақсадларда утказилади?

-37-

5-Маъруза: ИЛМИЙ --ТЕХНИКА ЖАРАЁНИ ВА ТАБИАТДАН ОКИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ.ТАБИАТДАН ОКИЛОНА ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИКТИСОДИЙ РАГБАТЛАНТИРИШИ.

Режа

1. Табиатдан фойдаланиш ва экологик муаммоларнинг хозирги ахволи.
2. Илмий – техника тараккиёти ютуқларини табиатни мухофаза килиш ва ундан окилона фойдаланишга тадбик этилиши.

3. Химиялаштириш ва унинг салбий оқибатлари.
4. Табиатдан оқилона фойдаланишни иктисодий рағбатлантириш.

I. Ўзбекистон республикасида саноатни ривожлантириш, илмий техника тараққиётини кенг ривожлантириш, курик ерларни узлаштириш ,янги шаҳарларни барпо этиш,эскиларини ривожлантириш асосида табиатга булган таъсир кучаяди.

Шу билан бирга республика атроф муҳит муаммосининг кескин ёмонлашувига сабаб булди ва куйидагиларни унинг сабаблари сифатида курсатиш мумкин:

Табиий муҳит га техногратик муносабатнинг кенгайиши ;

Иктисодиётни ривожлантиришнинг экстенсив йули;

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва уларни жойлаштиришда йул куйилган хатоликлар ва х. к. лар.

Нокулай ижтимоий—иктисодий жараёнларнинг ривожланиши ҳам экологик вазиятнинг тубдан ёмонлашувига олиб келди. Табиатдан оқилона фойдаланишга салбий таъсир курсатадиган асосий омил-пахта яккахокимлигидир.Тадқиқотларнинг дарак беришича ,пахта экиладиган майдонлар мустақилликнинг дастлабки йилларида умукмий экин майдонларининг $\frac{3}{4}$ қисмини ташкил этарди.Холбуқи фанда чигит экишнинг 50% дан ортиши гумуснинг йук булишига, тупрокнинг ориклар кетишига, унумдорликнинг пасайишига ва пировард натижада ернинг бузилишига олиб келиши тасдиқланган. Албатта ,ҳозир экин майдонларининг бундай салбий таркиби бартараф этилган.

Маълумки дехкончиликнинг кишлок хужалигини ишлаб чиқаришини илмий асосда юритишни кузда тутувчи ерни муҳофаза қилиш усулини жорий этиш тупрок сифатини яхшилаш , уни унумдорлигини тиклашнинг муҳим йуларидан биридир . Унда илмий асосланган беда экишни жорий қилиш етакчи урин тутуди . Бу экинларни жойлаштирилишини такомиллаштириш ва айрим экинларнинг яккахокимлигидан кутилиш имкониятини беради .

Республиканинг барча худудларида тупрок захарли дорилар билан ифлосланган , ерда ҳам, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларда ҳам нитратлар меъердаги даражадан ортиб кетиши холлари куп учрайди .1983 йил кулланилиши таъқиқланган ДДТ миқдори республика уртача йул куйиладиган даражасидан 3,6 мартаба ошиб кетди .

-38-

«Узқишлоқхимия» оғборларида фойдаланиши таъқиқланган , саклаш муддати утиб кетган захарли моддаларнинг тупланиб колганлиги кузатилади .

4,2 млн гектар сугориладиган ернинг 2,1 млн гектари хавфли даражада , шу жумладан 0,7млн гектари уртача ва кучли даражада нурай бошлаган ,0,3 млн гектари сугорилиш натижасида емирилишга дучор булган . 0,8 млн гектари лалми ернинг 20% якин хавфли даражада нурай бошлаган , 0,43 млн гектар ер хавфли даражада сув туфайли емирила бошлаган , шу жумладан ,0,2 млн гектар ер кучли ва уртача даражада емирилишга чалинган .

22 млн гектар яйловларнинг 6 млн гектари нурай бошлаган , 3 млн гектари сув емирилишига дучор булган. Хар йили уртача 5-6 минг гектари сугориладиган ерлардан ажратилмоқда , шуларнинг 1-2 минг гектари сугориладиган ерлардан ажратилмоқда.

Чорва молларнинг тартибсиз боқиш, айрим худудларда алмашлаб экиш жараёнларнинг етарли даражада эмаслиги натижасида яйловларнинг таназзулга учраши, чулга айланиши кузатилмоқда .

Кишлоқ хужалиги юзага келган вазият сувдан фойдаланиш уз аксини топмоқда . Сувнинг танқислиги республика халк хужалигини ривожлантиришда жиддий тусик булиб турибди . Сув манбааларининг миқдори камайиши , сувнинг гектар бошига сарф булишининг купайгани (йулига 12,7 минг куб метр) ундан фойдаланиш коэффицентининг пастлиги (0,64), эгатлар буйича сугоришнинг юза усули устунлик килишидадир (99%) эгатлар буйича сугоришнинг замонавий усулларида кенг фойдаоаниш хаётий заруриятга айланиши лозимдир .Бу борада аник чора –тадбирлар хам амалга оширилмоқда .

Захарли дорилар ва угитлардан фойдаланиши купайиб бораётганлиг , бунинг оқибатида азот ва фосфор миқдори купаётганлиги туфайли сув манбааларнинг ифлосланиши жиддий тус олмоқда . Мутахассисларнинг хисобларига караганда , Республикада йилига 60млн тонна тупрок жумладан 360 минг тонна гумус ,72минг тонна азот , 60 минг тона фосфор ювилиб кетмоқда .

Пахта майдонларида сувдан хужасизларча фойдаланиш Амударё ва Сирдарё сувларнинг Орол денгизига оқиб бориши кескин камайтириб юбормоқда . Натижада Орол муаммоси келиб чиқди . Оролбуйида экологик вазият кескин ёмонлашди .

Республиканинг мустакилликка эришуви ер-сув манбалаарини узлаштириш билан биргаликда минерал хом ашё ва ёкилги –энергетика ресурсларидан фойдаланишни кескин ошириб юборди . Албатта , бу атроф

мухит холатининг ёмонлашувига узининг таъсирини курсатди . Тог жинсларини такомиллашмаган технология туркумлар асосида жадвал казиб олиш , уларни кайти ишлаш окибатини колдиклар шу даражада куп тупланиб колмоқдаки , улар кишлок хужалиги учун ярокли катта катта майдонларни эгаллаб колмасдан , тупрок , юза ва ер ости сувлари , хавонинг ифлосланиш

-39-

манбаи хамдир . Мутахасисларнинг хисобларига караганда тог-кон саноати ва кайта ишлаш саноатига 90-95 % чикиндилар тугри келади .

Республикада тупланиб колган турли ишлаб чикиндилари 1 млн тоннани ташкил этади , улар 1000 га майдонни эгаллаб ётибди . Тог ишлар билан бузилган ерлар 1,5 минг га ни ташкил этади . Хар йили 40 млн т. тог жинслари , шлаклар ва бошка кайта ишланган фойдали казилмалар колдиги тупланиб колган булса , унинг бор йуги 0,5 млн тоннасидан ёки 1,2 %идан фойдаланилмоқда .

Хозирги даврда сув ва хаводан фойдаланиш технологияларининг етишмаслиги сабабли окибатиде республиканинг сув хавзаларига хар йили 300 млн м³ ифлос оковалар окизилмоқда , хавога эса кучмас манбааларнинг узидагина 1,4 млн тоннага якин захарли моддалар чикарилмоқда .Кучма манбалардан чикаётган ташламалар 2,8 млн тоннага тенг хисобланади , бу жами чикиндиларнинг 70,6 % ини ташкил этилади . бу хаво ,юза ва ер ости сувларни , тупрок копламаларини ифлослантормоқда . хайвонот ва наботот олами ва табиий мухитнинг бошка объектларига зара етказмоқда .

Катор аралашмалар буйича хавонинг ифлосланиши даражаси республиканинг 28 шахар ва ахоли пунктларида санитариявий меъердан анча юкори . Улар орасида Андижон, Олмалик, Ангрен , Бекобод, Фаргона , Чирчик, Навоий , Тошкент каби шахарлари бор .

Ер ости сулари жойлашган катор ерлар хам ифлосланиш хавфли остида колди .Юза сувлари айникса Тошкент , Фаргона ва бошка айрим вилоятларда куп ифлосланган .

Атроф мухитдаги узгаришлар демографик нуктаи назардан хам катта ахамиятга эгадир . Бу жумхуриятнинг чул ва тогли туманларида янги шахарлар , шахар типидеги турар жойларнинг пайдо булиши , тог водийларида жойлашган Тошкент ва Фаргона Маргилон типидеги йирик шахар агломерацияларининг ташкил топиши билан боглик .

Бирок ,республика ва вилоят ихтиёридаги 42 шахарнинг 29 тасигина канализация ва тозалаш иншоатларига эга . Туман ихтиёридаги шахарларджа канализация йук булиб , оковалар тозаланмасдан сув

хавзаларига чиқариб юборилади. Сув хавзаларини даволаш муасаслари оковалари билан бактериал инфлосланиши холлари қайд этилмоқда .

Тог водийлари жойлашган саноат корхоналарнинг зарарли ташламалари катта масофаларга тарқалмоқда .

Водийларда ва тоғ қияликларида дарахтлар кесиб юборилиб , бу ерлар экинзорлар ва яйловларга айлантирилмоқда . Дарёлар бўйидаги дарахтзорлар ва туқайлар аҳоли яхши эмас , уларнинг қўп қисми қишлоқ хўжалигида фойдаланиш ва дам олиш зоналари учун ажратилмоқда , қўп жойлар эса йўқ қилиб юборилмоқда . Ҳозир даврда умумий майдони 9 млн гани ташкил этадиган Давлат урмон фондида катта ишлар олиб борилмоқда .

Демак, қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришнинг пахта ишлаб чиқаришига йўналтириш : аҳолининг ҳудуднинг нисбатан катта бўлмаган қисмига тўпланишни олиб келган ишлаб чиқаришни нотекис

-40-

жойлаштиришни : сув манбааларининг чекланганлиги ва қамайиб кетганлиги , улардан сугорида саноат ва коммунал хўжалиқда фойдаланишнинг қўчайиши , қишлоқ хўжалиги , маиший хизмат ва саноат оковалар **билан** инфлосланиши

аҳолиси зич жойлашган ва экология захарли ишлаб чиқарилишларга эга йирик шаҳар агломерацияларининг тоғ тоғ ораликларига жойлаштирилиши ; атроф муҳит объектларида инфлослантирувчи моддаларнинг тўпланишига имқон берувчи узига хос табиий иқлимий шароитлари Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва муҳоваза қилишнинг узига хос хўсусиятлари ҳисобланади .

II . Илмий-техника тарақиёти (ИТТ) инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги мустаҳкамлади. Инсон ИТТ ёрдамида тоғларни урнидан қўлжйтиш , дарёлар йўналишини ўзгартириш , сунъий денгизларни яратиш ва улқан микёсларга етди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг урталарига қадар ижтимоий ишлаб чиқариш оқибатларнинг атроф – муҳитга қай даражада таъсир қўрсатиш тўғрисида ҳеч қим ўйламаган ва бунга эҳтиёж ҳам бўлмаган XX асрнинг урталарида бошлаб ИТТ ҳамма соҳалари қамраб олди , унинг атроф муҳитга бўлган таъсирини урганиш эса ҳаётини заруриятига айланди .

ИТТ табиатдан фойдаланиш борасида қисли қўрилмаган салбий оқибатларга олиб келди . Инсон ҳозирги қўнда ўз имқониятларидан «тақабурлик» билан фойдалиниши , табиат қўнунларига « қўрқатқисиз» аралашуви , хўжалиқ фаолияти натижасида уни узига мослаштиришга интилиши бунга яқол қисол бўлади.

Муаммонинг бошка бир жихати бир борки , у баъзан кенг жамоатчилик эътиборидан четда қолади . Бу илмий техника тараккиётининг табиатдан оқилона фойдаланиши йулга қуйиш борасидаги билимларни ривожлантириш билан боғлиқ .

Бунга қуйдаги омиллар салбий таъсир курсатади:

- Кенг микёсларда , асоссиз ва давлатнинг иқтисодий имкониятлари ва устивор талабларни эътибога олмадан илмий тадқиқотларни олиб боришга уриниш .
- Илмий муасаса ва илмий ходимларнинг халқ хужалиги , жамият ва фаннинг ривожланиши эҳтиёжларига нисбатан кам ҳаракатчанлиги ва бошқалар.

Мазкур ҳолатларда экологик ишланмалар учун ҳам ҳосдир . Шу сабабли ҳам ҳозирги кунда табиатни муҳофаза қилиш ва табиатни оқилона фойдаланишнинг илмий асосланган ва самарали сиёсатини ишлаб чиқишга эҳтиёж сезилмоқда . Бу борада экологик муаммоларнинг сабаблари ва оқибатлари аниқ белгиланиши зарур бўлади .Бу борада атроф –муҳитни муҳофаза қилишнинг меъёрий актлари ва ишлаб чиқилаётган тадбирларда қўлаб омиллари ҳисобга олишни таъминловчи мажмуали тадқиқотларнинг олиб борилиши муҳим аҳамият касб этади

Табиатни муҳофаза қилиш мавзуларига оид тадқиқодлар

-41-

Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника давлат қўмитасининг муҳим устивор йўналишлар бўйича Давлат илмий техник дастурлари доирасида амалга оширилади

Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника давлат қўмитасининг Дастури ва унинг Экология бўлими фаолияти йўналишига қўра илмий тадқиқод ишлари олиб боришмоқда Мазкур тадқиқодларни амалга ошириш ишларига 36 та илмий тадқиқод

Муасасалари шу жумладан 11 та академик институтлар 11 та олий таълим муасасалари ва 11 та тармоқ институтлари жалб этилган.

*Қуйдаги ишларни **яратиш ижрочиларнинг асосий мақсадлари сифати белгиланган :***

- Атроф муҳитнинг потенциал ҳафли омилларини экологикгегиеник меъёрлаштириш асосида Ўзбекистон республикасининг экологик раёнлаштириш курсаткичларини ишлаб чиқиш;
- Захарли химикатлар , радионуклидлар ва оғир металллар ионлар билан зарарланишни олдини олиш , табиий муҳитдан оқилона фойдаланиш ва илмий –техник асосларини ишлаб чиқиш ;

- Атроф-мухитни умуи давлат мажмуали мониторинги концепция элементларини ишлаб чиқиш , флора ва фанунани скалаш ва тиклаш .

Тадқиқотлар амалга ошириш натижасида.

- Ичимлик сувининг сифати билан орол буйи аҳолисини саломатлиги уртасидаги боғлиқлик аниқланади ;
- Атроф мухитнинг потенциал хавфли омилларининг экологик – гигиеник меъеларини ишлаб чиқилди ;
- Геологик , гидрологик , кишлок хужалиги ва табиатни муҳоваза қилиш йўналишлари бўйича тематик экологик карталар тузилди ;
- Сувларни радионуклидларидан , оғир, металллардан , пестицидлар ва феноллардан тозалайдиган мини тизимнинг намунаси яратилди , сиёсат қурилди ва АКШ да сертификацияланди ;
- Ягона Осиё сув хужалиги тизимини яратиш концепцияси илаб чиқилди ;
- Ўзбекистон республикаси ер усти сувларининг сифатига , улардан фойдаланиш имкониятларига қараб районлаштирилди , сувни муҳоваза қилиш тадбирларини оптималлаштиришнинг мезонлари ва чекловлари белгиланди;
- «Ўзбекистон республикаси табиатни муҳоваза қили» илмий – маълумотнома атласи чоп этилди .
- Сувларни тозалашнинг янги мажмуали усули (биомасса усули ва электр билан ишлов бериш усули) ишлаб чиқилди :
- Иқтисодий –математик моделлаштириш асосида ўзбекистон республикасида дехкончиликни ривожлантиришнинг оптимал вариантларини танлаш тавсиялари ишлаб чиқилди :
- Оролбуйини сақлаш ва муҳоваза қилишнинг экологик талабларига мос равишда хавзани истикболда ривожлантиришнинг оптимал

-42-

вариантлари ишлаб чиқилди ;

- Жанубий орол бўйининг сугориладиган ҳудудларида ҳайвонот дунёсининг ов қилинадиган турларидан оқилона фойдаланишнинг илмий асослари ишлаб чиқилди ;
- Орол денгизининг қуриган туби фитомелиорратив ишлари учун шур ва қуқокчилика чидамли усимликларни сортлари танлаб олиш ишлари давом эттирилди ;
- Ўзбекистон яйловларининг зоо ва агроиклим районлаштириш карта-схемалари тузилди ;

- Халокатли шароитларда гидро техник курилмаларни эксплуатация килинишнинг математик моделари ишлаб чикилди ;
- Ахоли саломатлигига экологик тазйикнинг курсаткичлар тизими ишлаб чикилди ;
- Марказий Осиё тоғлари устидаги азон катламининг таркиби тадқиқ этилди .

Илмий –техника тараккиёти ютуқларини ва бу борадаги илмий ишланмалари табиатни муҳофаза қилиш соҳасига жалб қатта самара беради . тадқиқотлар натижасида олинган ижобий натижалар қўл объектларда синовдан ўтказилди.

Масалан Асака автомобиль заводи (сувларни химиявий усулда тозалаш), «Хоразм ипаги» (чикинди сувларни тозалаш), «Олмос» заводи (захарлимишякни тутиб қолувчи филтёрловчи қурилма), Орол буйи (чуллашувнинг олдини олиш), Бухора нефтни қайта ишлаш заводида , Чирчиқ ГЭС каскадида «Навоий азот» ишлаб чиқариш бирлашмасида «Катекс» АЖ ва бошқаларга илмий тавсияларни ишлаб чиқириш жараёнларида жорий этиш ишлари давом этмоқда

Ангрен ГРЭС ида атмосферага зарарли чиқиндиларни чиқаришни таъминлайдиган яғни усулнинг саноат тажрибавий синови ўтказилди. Натижа самарали бўлди. Яъни олтингугурт ди оксидини йилига 44.3минг т.дан 31 минг т.гача қисқартириш ва азот оксиди 6.34 минг т.дан 5.072 т.гача қисқартириш имконини берди. Фаргона нефтни қайта ишлаш заводида чиқинди газларни ёқиш натижасида SO_2 , P_2O_5 ни 10 марта қамайтиришга эришилди.Хозирги кунда илмий ишланмалардан қўлланаётган асосий мақсадлардан бири саноат чиқиндилари тугрисидаги бундай маълумотлар банкни яратиш ҳисобланади.Бундай маълумотлар саноат чиқиндилари бир ерда туплаш ,саклаш ва йўқ қилиш имконин беради.

Ўзбекистон республикаси флора ва фауна муҳофаза қилиш борасида ҳам муайян ишлар олиб борилади. «Чинор ЭНК» нашриётида Ўзбекистон республикаси нинг «Кизил китоби» нашр этирилди.Чоикол биосфера ва Жайрон эко маркази ҳам қатор илмий тадқиқотларини олиб бормоқдалар .III . Ўзбекистон республикасида химиялаштириш ва унинг атроф муҳитга салбий оқибатлари яққол сезилади . Бундай ҳолатнинг юзага келишига собиқ , маъмурий – буйруқбозлик даврида Республиканинг бир томонлама –пахта

-43-

етиштиришга ихтисослашуви сабаб бўлган эди . Умман олганда ер биосферасига 2 млн химиявий бирикмалар тушади . Шулардан , ХССТ (

халқора соғлиқни сақлаш ташкилоти) нинг маълумотларига кура зарарли хусусиятларига эга . Йилига дунё 250 минг янги химиявий бирикмалар синтез қилинади ва уларнинг 300 таси ишлаб чиқаришга жалб этилади , атроф муҳитга тушади .

Инсон организми очик организм ҳисобланади . Атроф муҳит химиявий нуктаи назардан узгарадиган булса , инсон организмини ҳам унга мослашади . Ўзбекистон республикасида химиялаштирувчи асосан қишлоқ хужалигини ривожлантириш мақсадларида олиб борилади . Чунки стратегик экин –пахтачиликни ривожлантириш учун албатта химиявий угитлар керак булади . Мутахасисларнинг ҳисобларига қаранганда , энг унумсиз тупроқлар ҳам гектарига 2-3 т . табиий азотга эга булади . Қора тупроқларда эса бу курсаткич 20-30 т. гача етади . Демак , демак усимлик учун зарур булган химиявий элементлар тупроқда етарли деган ҳулосага келиши мумкин . Нима учун инсон азотли угитларни яна ва яна тупроққа солишга интилади .

Табиий азотнинг усимликлар томонидан узлаштирилиши қийин ва чекланган равишда кечади . Шу сабабли сунъий угитлардан фойдаланиш зарурияти тугилади . Азот сульфат аммоний ва нитрат тузлари қуринишида булади ва тупроққа солинади . Сугориш натижасида азот тупроқлардан ювилиб , сув объектларига тушади . Азот ичимлик сувининг ифлосланишига ва сув усимликларнинг жадал узишига сабаб булади сувда қислород етишмаслиги боис балиқлар ва сув ҳайвонларининг қирилиб кетади .

Тупроқда ва усимликларда азотнинг меъёрдан ортиқлиги учун зарали – нитратларнинг тупланишига сабаб булади . Нитратлар оғир касалликларни бунга яққол мисолдир .

Азотли угитлар атроф муҳитни ифлослантирувчи ягона минерал угит эмас , балки фосфорли ва калийли угитлардан ортиқча фойдаланиш ҳам табиатга узининг салбий таъсирини курсатади . Лекин уларнинг таъсирини курсатади . Лекин уларнинг таъсири азотли угитларникига нисбатан анча кам .

Қишлоқ хужалигида химиялаштиришнинг асосий йуналишлардан яна бири – зарақунандаларига қарши қурашиш воситалари (пестицидлар)дан қенг фойдаланишдир . Пестицидлардан норақионал равишда фойдаланиш уларни тупроқда ва сувда меъёрдан ортиқча равишда тупланишига ва салбий оқибатларни келтириб чиқаришига олиб келади . Пестицидларни қишлоқ ва урмон хужалиқларида , авиацияни жалб қилган ҳолда даол ишлатилиши атроф муҳитнинг қенг микёсда ифлоаланишига олиб келади Бундан ташқари барқарор химиявий

богланишларга эга булган моддалар табиий жараенларда иштирок этади ва организм миграцияда иштирок этади.

4.Иктисодий рағбатлантириш атроф мухитни муҳофаза ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқаришнинг иктисодий механизмларининг муҳим таркибий қисмидир . Ундан бошқа бошқаришнинг иктисодий усуллари (режалаштириш , атроф мухитни муҳоваза қилишни

-44-

молиялаштириш , лимитларни (чеклашларни белгилаш), табиий ресурслардан фойдалангалик учун туловлар , лицензиялаш , экологик сугурт алаш, экологик аудит) атроф мухит сифатини тартибловчи билвосита усуллар тизимига қиради

Барча экологик тартибловчилар табиатдан фойдаланувчиларнинг мулкий манфаатларини ифода этади иктисодий фойда ва экологик талабларнинг узвий боғлиқлигини курсатади Шундай қилиб табиатан фойдаланишни бошқаришдаги иктисодий рағбат экологик ва барқарор ривожланишни табиатдан боғлаш вазифаларини ҳал этиш демақдир.

Экологик иктисодий рағбатлантириш уз ичига Солиққа тортиш шу жумладан экологик солиққа тортиш Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини молия кредит механизмини имтиёзли кредитлаш субсидиялаш субсидиялаш субвенциялаш ва бошқалар

Нарх сиёсати (экологик тоза маҳсулотларга имтиёзли нархлар ва устамаларни белгилаш , дастлабки ресурслар вапировард маҳсулотларнинг нархларини тартиблаш)

Табиатни муҳофаза қилишда қулланиладиган жихозлар ва назорат улчов асбоблари ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳамда экологик тавсифдаги ишларни бажарувчи ва хизматларни курсатувчи фирмаларни давлат томонидан қуллаб қувватлаш

Экологик сертификациялаш тизимини яратиш , экосертификациялаш органларни аккредитациялаш

Экологик тавсифдаги иш ва хизматлар бозорини шакллантириш

Ифлослантириш ҳуқуқини олиш савдоси сиёсатини утқизиш (ифлослантириш ҳуқуқини берувчи давлат лицензияларини олиш механизмидан фойдаланиш

Табиатни муҳофаза қилиш тавсифидаги асосий фондалар амортизацияларини тезлаштириш

Табиий ресурсланишни лицензиялаш (лицензион йигимлар)

Экологик иктисодий рағбатлантиришнинг икки гуруҳ усуллари мавжуд

Биринчи ,ижобий мотивация ,салбий мтивация

Экологик иктисодий рағбатлаштиришнинг икки гурх усуллари мавжуд:

Биринчи ижобий мотивация, иккинчи , салбий мотивация.

Экалогик иктисодий рағбатлаштиришнинг юкорида курсатилган жихатлари рағбанлантириш масъулиятини ошириш деб билиш ва унга устуворлик бериш оркали аникланади.Биринчи ва иккинчи гурух моделларидан фойдаланиш, табиатдан фойдаланишнинг алохида муамолари конуний меъёрий даражаси билан, корхона учун утказилаётган табиатни мухофаза килиш тадбирларини макбулигини иктисодий баҳолаш ва жамиятнинг экологик эхтиёжлари асосида шакиллантиради.Иктисодий рағбатлантиришнинг аник тадбирлари рағбанлантириш амалга оширилаётган даражада узвий боглик булади.Алохида олинган киши

-45-

даражасида бу иш хаки, моддий рағбанлантириш, моддий жавобгарлик, жарима, корхона даражасида пировард махсулот (хизмат) ларнинг нархи, фойда экологик рағбатлантириш фондлари, давлат микёсида- солик, млиявий ва нарх сиёсатини уз ичига олади.

Экологик иктисодий рағбатлантиришнинг айрим дастакларини куйдагилар

1. Солик солиш –корхона учун энг реал ва энг мухим рағбат чораси хисобланади. У табиий ресурслардан фойдаланганлик учун туловлар ва йигимлар, ер солиги, сув учун тулов, урмон солиги, ер ости бойликларидан фойдаланиш хукукини олиш тулови) ва экологик соликлардан ташкил топади.

Солик солиш тизимига экологик соликларнинг куйилиши аник максадларни кузлайди. Бу максад корхоналарнинг атроф мухитга курсатаётган зарари мос равишда улардан олинаётган ажратмаларнинг бевосита ва билвоста богликлигини аниклашга хизмат килади. Экологик соликларни тартиблавчи ва молиялаштурувчи соликларга булинади.

2. Молия киридит механизими ресурслардан окилона фойдаланиш ва табиатни мухофаза килишни рағбатлаштиришнинг асосий дастаги хисобланади.

У.куйдагиларни уз ичига олади:

* Табиатни мухофаза килиш йуналишидаги тадбирларни имтиёзли кредитлаш ;

* Паст фоиз ставкаларида заёмлаш ажратиш;

*Ифлослантирувчи корхоналар томонидан чикарилаётган зарали чикиндиларни камайтиганлик учун мафсус туловларни билдирувчи субсидиялар;

* Минтакалар табиатини муҳофазо килиш мақсадларида бегараз ажратиладиган инвестицион субсидиялар.

3. Нарх сиёсати ишлаб чиқариш ва экологик соф маҳсулотларни истеъмолчини улар учун имтиёзли нархларни шакиллантириш орқали рағбатлантиришни билдиради. Унинг моҳияти қуйдагича булади: чиқиндисиз ва кам чиқиндисиз технологияларни жалб этиш асосида ишлаб чиқилган экологик тоза маҳсулотга нисбатан паст нархларда белгиланади. Натижада, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқарган корхоналар катта даромадларга эга буладилар. Дармодларнинг катталигига экологик тоза маҳсулот сотиш хажмининг куплиги, унинг харидорлигига сабаб булади. Давлат ҳам экологик соф маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг айрим табакаларини дотациялар бериш орқали қуллашда қуринади. Давлат «экологик» тавсифдаги ишлаб чиқариш воситаларининг сотиб олишига (субсидиялаш, субвенциялаш ва кредитлаш) ҳам узининг ёрдамини қурсатади.

-46-

Асосий таянч тушунчалари

ИТТ-фан ва техника тараккиётидаги чуқур микдор ва тадрижий узгаришлари .

ИТР-фан ва техника тараккиётидаги чуқур сифат узгаришлари.

Экстенсив усиш-ишлаб чиқаришнинг кенгайиши купрок ишчи қучи, ишлаб чиқариш воситалари ва табиий бойликлар талаб қилиш ҳисобига амалга ошириладиган иқтисодий усишдир

Интенсив усиш- ишлаб чиқаришнинг қулами, яратилган маҳсулотлар ва хизматлар хажмининг ресурсларни тежамли ишлатиш иш ҳисобига ошиб бориши, улар сифатини яхшилашга интилишдир.

Иқтисодий рағбатлантириш-атроф муҳитнинг муҳофазо қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқаришнинг иқтисодий механизмларини муҳим таркибий қисмидир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Илмий техника тараккиёти ва илмий техника революцияси уртасида қандай фарқ бор?

2. Ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришди. Илмий техника тараккиётининг ролли тугрисида нималар биласиз?
3. Илмий техника тараккиётининг табиатни муҳофаза қилишдаги асосий роли нима?
4. Табиатни муҳофаза қилиш борасида Ўзбекистонда қандай тадқиқотлар олиб борилмоқда?
5. Табиатни муҳофаза қилишда иқтисодий рағбатлантиришнинг урни тугрисида нималар биласиз?
6. Иқтисодий рағбатлантиришнинг қандай усуларини биласиз?

6-Март : ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШ ТАДБИРЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Режа

1. Атроф муҳит ифлосланишнинг иқтисодий оптимуми.
2. Табиатни муҳофаза қилиш харажатларини ижтимоий зарурий миқдорини баҳолаш.
3. Табиатни муҳофаза қилиш харажатларининг таркиби.
4. Табиатни муҳофаза қилиш харажатларининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш.

1. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш иқтисодий ва экологик хизматлар таркибини таҳлил этиш, биринчидан, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг самарадорлигини қандай аниқлаш керак? деган икки масалани ҳал этишни талаб этади.

-47-

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш иқтисодиётнинг асосий гоёси – кишилик жамиятининг табиатни муҳофаза қилиш фаолияти билан иқтисодий ривожланиш уртасида узаро келушувини топиш ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш харажатлари ва иқтисодий зарар каби экологик харажатлар нисбатларини микро иқтисодий таҳлил этиш натижасида улар орасида бир оптимал нуктанинг мавжудлиги куринади. Бу нукта атроф муҳит ифлосланишининг иқтисодий оптимуми деб номланади. Иқтисодий оптимум- табиатни муҳофаза қилиш харажатларининг муайян миқдорига муайян зарарнинг мос келишидир.

2. Табиатни муҳофаза килиш харажаларини ижтимоий зарурий миқдорини баҳолаш – мухит сифатини саклаш учун кетган харажатларга нисбатан муносабатларни белгилашда куринади. Гап уч услувий йуналишлар хакида кетмоқда:

1. Экстенсив йуналиш тарафдорлари: «техноген экспансия муқаррар табиатни муҳофаза килиш борасидаги хар кандай харакатлар самарасиз, фойдасиз ва иқтисодий усишни сусайтиради» деб фикр юритадилар. Бу технократик юналиш деб юритилади.

2. Иқтисодий йуналиш тарафдорлари табиатни муҳофаза килиш тадбирлари харажатларини вахтинча эмиссия ва бошка меъэрларни талаб асосдаги жорий иқтисодий натижалар билан чеклайди. Бу ёндашув табиатни муҳофаза килишда иқтисодиётнинг реал ривожланиши имкониятларига мос равишда унча катта булмаган харажатларини назарий жихатдан асосланишида куринади. Бу ёндашувининг мохияти унча муқкамал булмаган, жуда зот даврларида самара берадиган экологик меъэрларни ишлаб чиқишига куринади.

Бундай ёндашувларда экологик ноқулайлик натижасида юзага келадиган иқтисодий зарарли етарлича этибор берилмайди. Айнан шу ёндашув доирасида ифлослантириш натижасида келадиган иқтисодий зарани ҳисоблаш усули табиий ресурслардан фойдаланганлик ва атроф муҳидга сурслардан фойдаланганлик ва атроф мухитга етказилган зарар учун туловлар ҳисоблаш усуллари ва табиатни муҳофаза килиш фаолияти мезонлари ишлаб чиқилган

3. Глобал ёндашув – жамиятнинг табиатни муҳофаза килиш истикболли стратегиясини ишлаб чиқишда ижтимоий экологик, экологик ва иқтисодий жихатларини тулик ҳисобга олиш, экологик – иқтисодий муазанатлик зарур деган гояга таянади. Бу ёндошувга кура табиатни муҳофаза килиш харажатларининг зарурий миқдори максимал курсаткичларга етади.

Мутахассисларнинг ҳисобларига кура табиатни муҳофаза килиш харжатларнинг зарурий миқдори ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг 8-10 % ини ташкил этиш зарур.

Республикада юзага келган амалиётга биноан иқтисодчилар табиатни муҳофаза килиш тадбирларига ажратилаётган маблағларнинг оқилона хажмлари хакидаги масалани кун тартибига қуйишади. Лекин бу

маблаглар Узбекистон шароитида кутилган натижани бермайди. Иктисодий ривожлантиришни таъминлайди ва пироворад натижада аҳолининг моддий ва маънавий фаровонлигини оширишга олиб келмайди. Узбекистон республикасида муҳофиза қилиш тадбирларига ажратилаётган маблагларнинг миқдори биров катта бўлиши талаб этилади. Республикадаги экологик вазиятнинг ута жиддийлиги, экоцид ҳолатининг мавжудлиги, мазкур харажатларнинг кўпроқ ажратилишини ҳаётин зарурий қилиб қўяди.

Маблагларнинг кам ажратилиши иктисодий ривожланишнинг экологик жиҳатларига **етарлича берилмаслигига олиб келади ва бундай** ёндашув албатта узининг салбий оқибатларини кўрсатиши табиий.

Ривожланган мамлакатларнинг кўп йиллик тажрибалари, харажатлар атроф муҳитнинг экологик жиҳатдан барқарорлигини биосферадаги жараёнларни ижобий кечишини ва устувор иктисодий ривожланишни таъминлаш зарур бўлади.

3. Табиатни муҳофиза қилиш харажатлари – табиатни муҳофиза қилиш тавсифидаги тадбирлар : атмосферани, сувни ифлосланишдан сақлаш, ерларни чиқиндилардан тазалаш ва рекультивация қилиш урмон хужалиқларни юритиш ва бошқаларга кетадиган сарфларни билдиради. Иктисодиёт амалиётида мазкур харажатларнинг икки тури ажратилади. Капитал ва жорий харажатлар буларга мисол бўлади.

Капитал харажатлар – экологик тавсифидан асосий фондлар ва моддий айланма маблагларда уз аксини топган воситалар ва (сув ресурслари, ҳаво ҳавзаси, ерларни, минерал ресурсларни ва ҳайвонот ресурсларни муҳофиза қилиш мақсадидаги қурилишлар ажратиладиган давлат капитал қўйилмаларини) уз ичига олади.

Табиатни муҳофиза қилиш фондларига ажратилаётган капитал қўйилмаларининг миқдори аниқ вазиятга қараб катта бўлиши мумкин: масалан, газ ва чангдан тазалаш жиҳозларининг қиймати асосий техник жиҳозлар қийматининг 20% игача етиши мумкин .

Табиатни муҳофиза қилиш тадбирларига ажратилаётган давлат капитал қўйилмаларидан таққари мажмуал тавсифидаги капитал қўйилмалар ҳам амалга оширади. Булар корхона ва ташкилотларнинг умумиктисодий йўналишдаги ва табиатни муҳофиза қилиш самарасини таъминлаш йўналишидаги харажатлар (техника ва технологияни такомиллаштириш харажатлари, ҳом ашёни мажмуал қайта ишлашни таъминловчи ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш ва санитар химоя зоналарини яратиш харажатлар)ини уз ичига олади.

Экологик тавсифдаги капитал харажатларнинг катта кичиклиги ишлаб чиқаришнинг тармок хусусиятларига узвий боглик булади (айрим маълумотларга кура бундай харажатлар қурилишда умумий тавсифдаги капитал харажатларининг 0,9% ини, қора металлургияда эса 4,6% ини ташкил этади). Капитал харажатларнинг тақсимланиши ҳам муҳофаза қилинаётган объектларнинг хусусиятларига узвий боглик бўлади. Қупрок маблағлар сув ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона

-49-

фойдаланишга, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга сарфланади. Харажатларнинг миқдори йиллар бўйича, тармоклар бўйича, табиий объектлар бўйича ўзгариб туради.

Жорий харажатларга табиатни муҳофаза қилиш тавсифидаги асосий фондларга хизмат қурсатиш ва уни таъминлашга кетадиган сарфлар (хизмат қурсатувчи персонал меҳнатига ҳақ тулаш, жорий ва капитал таъмирлашга, амортизация ажратмаларга, энергетик харажатлари), шу билан биргаликда табиатни муҳофаза қилиш билан боглик хизматлар (экологик аудит, экс пертларни жалб этиш ва х.к.лар) га туланадиган ҳақларни ҳам ўз ичига олади.

Табиатни муҳофаза қилишга ажаратилаётган жорий харажатлар табар маҳсулотлари ишлаб чиқаришга кетган харажатларни ичида 0.2-3 % ни ташкил этади. Капитал маблағларнинг умумий ҳажмига нисбата жорий харажатлар дейарли уч маротоба ортиқ бўлиб, атмосферани муҳофаза қилиш борасида бу қурсаткич 5:1ни, сув ресурсларни бўйича 3:1 нисбатини ташкил этади.

IV. Табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари харажатларининг иқтисодий самарадорлиги уларни амалга оширишга кетган харажатлар билан эришилаган иқтисодий натижа уртасидаги нисбатга боглик булади. Мутахассисларнинг ҳисобларига қанамоён булади. Рағанда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) дан табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ажратилган 1-2% харажат, ЯИМ га етказилиши мумкин бўлган 3-5% зарарни олдини олади.

Табиатни муҳофаза қилиш харажатларининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш ўзига хос хусусиятига эга бўлиб, у самарадорлигининг қуп қурилишлари ва уларни аниқлаш усуллари сифатида намоён булади. Самарадорликни аниқлашда қуйдагиларни эътиборга олиш лозим булади:

Табиатни муҳофаза қилиш харажатлари фойдани ортишига олиб келса, унинг самарадорлиги – олди олинган йукотиш ва ифлосланиш натижасида

юзага келадиган кушимча харажатлар сифатида намоён булади. Самарадорликни аниқлашда куйидагиларни эътиборга олиш лозим : Табиатни муҳофаза қилиш харажатлари ортишига олиб келса унинг самарадорлиги олди олинган йукотиш ва ифлосланиш натижасида юзага келадиган кушимча харажатлар сифатида намоён булади . Табиатни муҳофаза қилиш тадбир самарадорлигининг минтакавий тавсифи шу ҳудуддаги барча табиатдан фойдаланувчилар харажатларини қиёслашниталаб этади. Ижтимоий натижаларнинг катта қисмини қиматини баҳолаш қийин кечади . Амалдаги услибиётга кура атроф муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларинг дастлабки провард ижтимоий – иктисодий самарасини фарқлашади. Дастлабки самара атроф- муҳитнинг ифлосланишини камайиши ва уни холатини ижобий томонга узғаришида куринади.Мазкур холат атмосфера сув ва ердаги зарарли бирикмаларнинг концентрацияларини ифлосланиш хажмининг пасайишини билдиради . Агар корхоналарининг иктисодий ва экологикманфаатларини эътиборга оладиган булсак дастлабки самара маҳсулот хажмининг экологик меёрларга амал қилган холда ортишини

-50-

тушунилади . Пировард самара –аҳоли турмуш даражаси ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортишида куринади . Мазкур холатда иктисодий натижалар соф маҳсулот хажмининг ортишида хом ашё ва моддий ресурслар исрофгарчилигининг камайишида номоддий соҳада харажатларнинг камайишида шахсий маблағлардан кетаётган харажатларнинг қисқартиришда куринади . Ижтимоий самара аҳоли касалланиш даражасининг камайишда дам олиш шароитларинг яхшиланишида эстетик табиий ресурсларни салашда куринади. Ижтимоий самаранинг узига хос хусусиятларидан бири ундаги сифат характеристикаларининг устиворлигидадир . Ижтимоий самара куйидаги иктисодий курсаткичларда уз аксини топади . Даволаниш учун туловлар ва бошқалар Ўзбекистон республикаси ижтимоий йуналтирилган бозор муносабатларини шакллантириш йулида борар экан табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий самарасига алоҳида эътибор беради . Хозир республикамизда 25 млн га яқин аҳоли истикомат қилади Охирги 10- 15 йиллик маълумотлар аҳоли касалланиш даражасининг қупайиб бораётганлигини курсатмоқда . Катталар ва усмирлар орасидаги касалланиш 1996 йилда 1985 йилдагига нисбатан 1,3 маротаба ортиганлигини курсатмоқда Айниқса Оролбуйидаги сариосиёдаги ва пецтицидлар қуп қулланиладиган ҳудудлардаги экологик вазиятнинг ёмонлиги аҳоли саломатлигига жиддий таъсир курсатмоқда .

Мутахасисларнинг хисобига караганда Хоразм вилоятида 37% Коракалпогистон республикасида эса 45% текширилганлар касалланиш гурухининг хавfli даражаларига киритилади .Ёки Хоразм вилоятида 72,3% ахоли , Коракалпогистонда 70% ахоли касалланишга ута мойиллиги аникланди . Оролбуйи минтакасида ахолининг сил, ошкозон раки кон касалликлари ва бошка касалликлар билан огриши даражаси бошка минтакаларга нисбатан юкорилиги исботланди. Сариосиёда Тожикистон алюминий заводининг салбий таъсири натижасида ахолининг умумий касалланиш даражаси 2 мартаба ортди

Республикадаги улим коэффиценти(100 000)киши хисобига жадвал 6.1.

Улим сабаби	1996	1997	1998
Барча сабаблардан	623,6 (632,7)	580,5 (599,0)	584,3 (616,2)
Кон айланишнинг бузилишидан	291,3 (197,5)	274,3 (192,0)	191,9 (190,3)
Зарали усмалардан	42,2 (50,5)	39,5 (46,1)	39,5 (46,9)
Нафас йули касалликларидан	97,1 (128,4)	84,3 (121,7)	85,9 (134,7)

Эслатма: кавс ичида Коракалпогистон республикаси курсаткичлари .

Илмий тадкикотлар ишлари натижасида республиканинг 24худудида

-51-

пестицидларнинг фаол кулланиши натижасида ахолининг бошка худудларга нисбатан касалланиш даражасининг 2-3 мартабога ортириш кузатилган .

Давлатнинг мустасадди ташкилотлари томонидан утказилган текширувлар натижасида санитар талабларига республикадаги 80% саноат корхоналари , 79% коммунал объектлар , 82 % болалар муассалари ва 81% умумий овкатланиш корхоналари жавоб бермайди .

Юкоридаги фактлар республикада табиатни муховаза килиш тадбирларига етарлича маблагларни ажратилмаётганлиги ёки ажратилаётган маблагларнинг самараси талаб даражасида эмаслигини курсатмокда . Буларнинг барчаси табиатни мухофаза килиш тадбирларининг ижтимоий самарасининг пастлигини болайди.

Табиатни муховаза килиш самародорлигини аниклаш услубиёти **умумий** (мутлак) ва **киёсий** иктисодий самародорликни хисоблашни назарда тутуди .

Мутлак самародорлик турли даражалар (давлат, минтака , тармок, корхона)да табиатни муховаза килиш тадбирлари харажатларининг иктисодий наитижали эканлигини аниклаш максатида амалга оширилади.

Киёсий самародорлик табиатни муховаза килиш тадбирларининг оптимал вариантларини иктисодий асослаш, саралаш ва танлаш учун керак булади .

Табиатни муховаза килиш тадбирларининг умумий (мутлак) иктисодий самародорлиги тадбирларни амалга оширишга сарфланган харажатлар ва уларнинг тулик иктисодий самарага нисбати билан аникланади.

Тулик иктисодий самара олди олинган зарани хисобга олиш асосида , тадбирларни утказганга қадар ва утказгандан кейинги иктисодий зарарнинг фарқи (нисбати) билан улчанади .

Табиатни мухофаза килишнинг юқорида курсатилган вариантлари экологик тоза махсулот ишлаб чиқариш хажмига ва атроф мухит сифатининг меъерий курсаткичига қараб қиёсланмоғи керак булади . Такқосланаётган вариантларнинг иктисодий самародорлиги курсаткичи _ ялпи харажатлар (ишлаб чиқариш ва табиатни мухофаза килиш тасифидаги) минмуми хисобланади.

Атроф –мухит сифатни оптимуми

Иктисодий ёндашувга қура хужалик юритувчи субъектлар табиатни мухофаза килиш субъектлар ,табиатни мухофаза килиш тадбирларининг шундай вариантини танлаш ва амалга ошириш керакки унда олинган самара қиймати билан табиатни мухофаза килиш тадбирларига сарфланадиган харажатларнинг уртасидаги фарқ максимал булишига интилади.Бу борадаги энг қулай вариант атроф мухит сифатини иктисодий оптимуми деб аталади.Унча қатта булмаган экологик бузилишлар шароитидаги табиатдан мухофаза килиш харажатларининг ортиши улардан қеладиган иктисодий зарарни қамайишига тенг қелади.

Амалиётда табиатни мухофаза килиш тадбирларининг микёсларини белгилашда мамлакат иктисодий салохиятининг даражаси ,давлатнинг

-52-

табиатни мухофаза килишни молиялаштириш борасидаги имкониятлари атроф мухит ифлосланишининг даражаси ва бозор омиллари таъсирн курсатади.

Асосий таянч тушунчалар

Иктисодий оптимум –табиатни муҳофаза килиш харжатларининг муайян миқдориға муайян зарарнинг мос келишидир.

Табиатни муҳофаза килиш харажатларига нисбатан булган ёндашувлар :

Экстенсив йуналиш тарафдорлари – «техногенэкспансия муқарра табиатни муҳофаза килиш борасидаги хар кандай харажатлар самарасиз, фойдасиз ва иктисодий усишни сусайтиради» дейишади.

Иктисодий йуналиш тарафдорлари табиатни муҳофаза килиш тадбирлари харажатлари –вактинча келишган эмиссия ва бошка меъерларни жорий иктисодий натижалар билан чеклайди.

Глобал ёндашув –жамиятнинг табиатни муҳофаза килиш истикболи стратегиясини ихлаб чиқишда, ижтимоий –экологик, экологик ва иктисодий жихатларни тулик ҳисобга олиш, экологик- иктисодий мувозанатлик зарур, деган гоёга таянади.

Табиатни муҳофаза килиш харажатлари –табиатни муҳофаза килиш тафсифидан тадбирлар: атмосферани, сувни ифлосланишдан саклаш, ерларни чиқиндилардан тазалаш ва рекультивация килиш, урмон хужаликларни юритиш ва бошкаларга кетадиган сарфларни бтлдиради.

Капитал харажатлар –экологиктавсифидан асосий фондлар ва ижтимоий маблағлар уз аксини топган воситаларни узи чига олади. Жорий харажатлар-табиатни муҳофаза килиш тафсифидаги асосий фондларга хизмат курсатиш ва таъминлашга кетидиган сарфларни уз ичига олади .

Иктисодий самародорлик – табиатни муҳофаза килиш тадбирлари харажатлари билан эришилган иктисодий натижа уртасидаги нисбат .

Дастлабки самара- атроф муҳитнинг ифлосланишини камайиши ва уни холатини ижобий томонда узгаришишда куринади .

Пировард самара – ахоли турмкш даражаси ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортишига куринади .

Ижтимоий самара – ахоли кассаланиш даражасининг камайишида дам олиш шароитларининг яхшиланишида эстетик табиий ресурсларнинг саклашда куринади .

Мутлок самародорлик турли даражалар (давлат , минтака , тьармок корхона) да табиатни муҳофаза килиш тадбирлари харажатларни иктисодий натижали эканлигини аниқлаш .

Киёсий самародорлик табиатни муҳофаза килиш тадбирларнинг оптимал вариантларини иктисодий асослаш , саралаш ва танлаш учун керак булади .

Тулик иктисодий смара олди олинган зарарни хисобга олиш асосида тадбирларни утказганда қадар ва утказгандан кейинги иктисодий зарарни фарқи билан улчанади .

-53-

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Иктисодий оптимум нима ?
2. Табиатдан фойдаланиш харажатлари ва уларнинг турлари қандай ?
3. Капитал харажатлар деганда қандай харажатлар тушинилади ?
4. Жорий харажатлар деганда қандай харажатлар тушинилади ?
5. Табиатдан муҳофаза қилиш харажатларининг иктисодий самарадорлиги қандай аниқланади?
6. Иктисодий зарар нима ?
7. Иктисодий зарарни олдини олишнинг қандай йуларни биласиз?
8. Уз вилоятингиздаги корхоналарни табиатда етказаетган зарари тугрисида маълумот тёрланг ?

7. Маъруза :Сув ресурсларини муҳофаза қилишни режалаштириш ва улардан оқилона фойдаланиш .Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш

Режа

1-Сув ресурслари ,уларнинг таркиби ва тузилиши .

2-Сув ресурсларини бошқариш .

3-Сув ресурсларидан фойдаланишни хисобга олиш ва режалаштириш .

4-Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш.

1. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида жадал ушиб бораётган аҳолини ва ривожланиб бораётган халқ хужалиги тармоқларини сув билан таъминлаш долзарб ва жиддий муаммо бўлиб турибди.Ўзбекистон республикасининг сув ресурслари дарёлар,сел оқими,каналлар, кул ва сув омборлари сувлардан таркиб топади..Уларнинг асосий сув манбалари –дарёлардир.

Орол хавзасининг майдони –2686.6 минг км .кв ни ташкил этади.Бу худудга собиқ СССР худудидаги ерлар билан бир қаторда қушни Афғонистон (257 минг км.кв)ва Эрон (65.6 минг км.кв) худудлари ҳам қиради.Орол хавзаси худудидаги икки йирик дарё –

Амударё ва Сирдарё муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг ҳар иккаласининг сувлари республика ташқарисида ҳосил бўлади. Улардан ташқари Норин, Корадарё, Сух, Чирчик, Зарафшон, Сурхондарё, Кашкадарё, Шерободарё йирик дарёлар жумласига киради. Бу дарёларнинг қўчилиги узларининг урта оқимлари билан Ўзбекистон республикасининг ҳудудидан ўтади. Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 50 яқин дарё бўлиб, улардан 10 тасининг узунлиги 150 км.дан ортади.

Амударё узининг серсувлиги жихатидан Сирдарёдан устун турсада узунлиги ва майдон жихатидан ундан бир оз кейинда туради. Амударёнинг сув ресурслари мутахассислар томонидан

-54-

82.6 км.куб йил деб баҳоланади. Лекин бу баҳо ҳам нисбий тавсифга эга, чунки дарё ҳар йили ҳар-хил сувлиликка эга бўлади. Гидрографик жихатдан Амударё хавзаси Кашкадарё ва Зарафшон хавзалари ҳам ҳудудлари ҳам киради. Амударё дарёси Ўзбекистон республикаси ҳудудида унғ томондан икки ирмоқ Сурхондарё ва Шеробод дарёлари қўшилади.

Сирдарёнинг ер усти сувларида уртача 37.2 км^3 йилни ташкил этади. ва йилни ташкил этади. ва йилнинг сувлиликка боглик бўлади ва сувнинг миқдорига қараб 22,5дан 45.4 км^3 / йилгача ўзгариб туради. Сирдарёнинг юқорисида Норин ва Корадарёлар алоҳида ажралиб туради. Сирдарёнинг урта оқимида – Охангарон, Чирчик ва Келес дарёларининг хавзаларини қўратиш мумкин.

Ўзбекистон республикасининг қишлоқ ҳужалиги ишлаб чиқариши сугориш маданиятига асосланганлиги сабабли б ерда каналларга алоҳида аҳамият берилади. Каналлар уч турга бўлинади: умумий, ҳужалиқлараро каналлар ва ички ҳужалиқ каналлари. Йил мобайнида каналлар дарё ва сув омборларидан сув олиб истеъмолчиларга ўзтадилар Каналлардан сугориш билан биргаликда электр энергияси олишда фойдаланилган. Ўзбекистон республикасининг энг катта канали Усмон Юсупов номидаги Катта Фаргона канали ҳисобланади. Бу каналнинг узунлиги 270 км бўлиб, 375 минг гектар ерни сугориш имкониятини беради. Кейинги йилларда жуда қў каналлар қўрилди. Халқ ҳужалигини ривожлантиришда шубҳасиз уларнинг аҳамияти каттадир. Лекин сув ресурсларининг танқислиги шароитида каналларнинг зў бериб қўрилиши республикада сув муаммосининг келиб чиқишига олиб келди.

Ўзбекистон республикасида сел келиши хавфи бўр ҳудудлар ҳам анчагина, шу сабабли сел сувларини тўплаш, селларни олдини олиш, ва сувни мавсумий тартибда мақсадида сув омборлари

курулган.Сугориладиган ерларнинг сувга булган эhtiёжи йил давомида бир хил эмас ,80 фоиз сув вегетация даврида сугориш учун сарф килинади.Дарёларнинг режими эса мазкур талабларга жавоб бермайди .Шу сабабли Ўзбекистоннинг кургокчил иклим шароитида сув омборларининг ахамияти жуда катта.Сув омборларида сув захираларидан экинларни сугоришда ва бошка мақсадларда кенг фойдаланилади.Сувнинг колган кисми

шур ювишда ва кузги –кишки ишларда ,фойдаланилади.Сувнинг катта кисмини саноат корхоналарива ахоли эhtiёжларига сарфланадиган сув ресурслари ташкил этади .

Сув омборларидан ташкари республикамиз худудида мелиорация мақсадларида хам жуда куп ирригация –мелиорация иншоатлари курилган.

Шундай килиб ,бугунги кунда Ўзбекистонда жуда замонавий сув хужалиги иншоатлари вужудга келди.У 236 давлат сугориш тизимини ,47 сув омборини ,28 та сел сувини туплаш омборини ,37 кутариб сув узатиш ,248 бош сув туплаш курилмалари ,40 та йирик насос станциялари ва 150 минг турли иншоатларни уз ичига олади.

II .Сув ресурсларидан окилона фойдаланиш уларни мохируна

-55-

бшкаришни талаб этади.Тарихий далалларнинг гувохлик беришича,кадимги сув ресурслари «Куръон» ва шариат конунларига мос равишда бошкарилган Сув ресурсларидан фойдаланишни тартибга солишда арикбоши (беклар тайинлаган)ва мироблар (дехконлар тайинлаган) катта рол уйнаган.

Лекин сув ресурсларини бошкаришнинг дастлабки илмий асосланган йуллари Россиянинг Туркистонни босиб олгандан кейин бошланади. Чунки Россия Туркистонда узининг пахта базасини яратишни ният килган эди.Шу сабабли 1910 йил «Туркистон сув конунчилиги» лойихасини ишлаб чиқишади.Мазкур конунга кура ,сув давлатга тегишли булиб,сув умумий фонддан таксимланган лимитга караб ажратилиши таъкидлаб утилган эди. «Туркистон улкаси сув тугрисида»ги конунига асосан сувни таксимлаш ва сув ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида куйидаги бошкарув таркиблари ташкил этилган:

- Туркистон улкасининг сув хужалигинг бошкармаси ,бевосита генерал -губернаторга буйсунади;
- Губерниянинг мухандис-гидротехниклари ;
- Уезд бошликлари кошидаги уезд гидротехниклари ва сув округлари вакиллари кенгаши ;

- Харбий губернаторлар томонидан тайинланган арик оксоколлари ;
- Сувдан фойдаланувчилапр томонидан куйиладиган мироблар
Маъмурий буйрукбозлик иктисодиёти даврида ягона сув фондининг эгаси, унинг таксимотчиси , сув хужалиги ва мелиорация стратегиясининг конунчиси сифатида мелиорация ва сув хужалиги вазирлиги фаолият курсатади. Сув хужалиги ва мелиорация соҳасида фаолият курсатувчи лойиха – кидирув илмгохлари , курулиш ташкилотлари ҳам унинг таркибига киради.

Сув ва мелиорация вазирликлари шу соҳада турли лойихаларни буюрмачиси ва ишлаб чикувчиси ҳисобланади. Бу вазирлик ресурсларини ҳудудий жойлашувини ҳисобга олмасдан давлатларни «улушини таъминлаш» тамойилига асосан сувларни таксимлар эди. ва шу амойил ҳозир ҳам сакланиб қолган.

Бозор муносабатларига утиш натижасида Марказий Осиё мамлакаларида сув ресурсларини бошқаришнинг янги таркиблари ҳам пайдо бўлди. Лекин шуни таъкидлаб утиш керакки, сув ресурсларини бошқариш борасида ҳали ечилмаган муаммоларнинг куплигини ҳам айтиб утиш мумкин.

Улар ичида муҳимлари куйидагилар:

- Сув ресурсларининг бошқаришнинг ягона давлатлараро органини ташкил этишининг зарурлиги. мутахасисларнинг фикрича, бундай органлар махсус мақомга таркибга , хавзада сув ресурсларидан фойдаланиш ва уни ҳолатини баҳолаш борасидаги маълумот марказига эга. «Сирдарё», «Амударё» хавзавий сув бирлашмаларини уз ичига олувчи-Халқаро сув-энергетика конзорциуми бўлиши лозим.

-56-

- Минтаканинг йирик дарёлари ва сув манбаалари нинг ижтимоий – иктисодий мақомини белгилаш;
- Сув ресурсларини бошқариш масалаларига оид қонуний ва ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш , бу масала буйича ягона давлатлар концепцияни ишлаб чиқиш.

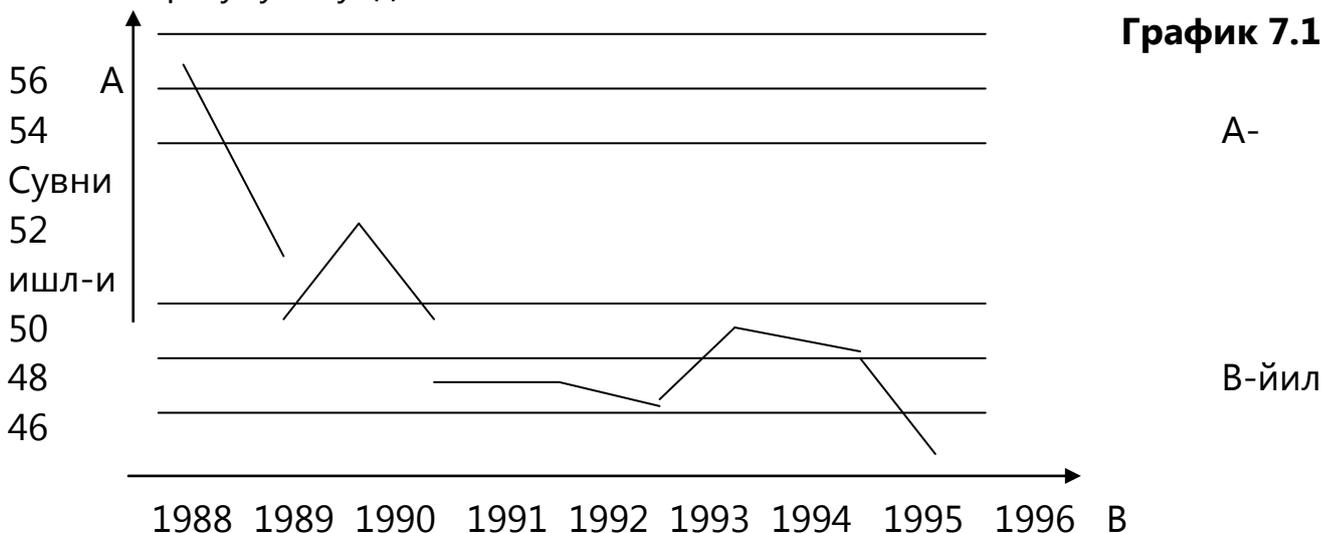
-Республиканинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда , сув сифати ва миқдори мониторинги тизимини ривожланириш

-Гидроэкологик жихатдан «хавфли» ҳудудларни батафсил урганиш

-Орол денгизи хавзаси сув ресурсларининг ягона маълумотлар манбаини яратиш , бунда улардаги тадрижий узғаришларини ҳисобга олиш

III. Сув қонунчилигида сув ресурсларидан фойдаланишни ҳисобга олиш ва режалаштириш масалаларига катта эътибор берилган . Сув ресурсларини

хисога олишнинг мухим вазифаларидан бири –аҳоли ва халк хужалиги эҳтиёжлари учун сувдан

фойдаланиш ,сувнинг миқдори ва сифатини тугирсидаги маълумотларни аниқлашдир.Шу мақсадларда Ўзбекистон республикасида статистик хисоботлар юритилади.Статистика сув манбааларидан олинаётган сувнинг миқдори ,улардан турли маусадларда фойдаланиш ва сув хавзаларида олиб борилаётган турли маҳсулотлар тугрисида ҳам маълумотлар берилади.

Масалан,мутахасишларининг фикрича,республикамизда сувни тежаш , Орол буйи ва Оролга сувнинг боришини купайтириш ,деҳкончилик ишлаб чиқаришини такомиллаштириш сув ресурсларини сифатини яхшилаш ва муҳофаза қилиш борасида аниқ тадбирлар ишлаб чиқилган.

Тадбирларни амалга ошириш қилинадиган ишларнинг тури ва ҳажмини аниқлаш ,коллектор дранеж тизимларини қуриш ва сугоришнинг муқаммал усулларини жорий қилиш имконини беради.Натижада ишлатиладиган сувларнинг миқдори камаяди.

Буларининг барчаси сув ресурсларини илмий асосланган равишда истеъмол қилишни режалаштириш , истеъмолчилар уртасида оқилонга тақсимлаш ,истикболга мулжалланган сувни муҳофаза қилиш ва сув хужалиги тадбирларини амалга ошириш учун керак булади.Сув ресурсларидан фойдаланишда сувнинг сифати ва миқдорини ,дарё хавзалари иқтисодий туманлар буйича тузилган сувдан фойдаланиш ва сув хужалиги балансларини узида акс эттирувчи сув кадастри маълумотлари дан фойдаланилади.

-57-

Мамлакат учун ягона булган Давлат сув кадастри жорий қилинган.Сув кадастри сув объектлари ,сув ресурслари ва дарёларнинг гидрологик режими тугрисидаги маълумотларни узида мужассам этувчи мажмуадир.

Ахоли ва халк хужалигининг истикболда сувгв булган эhtiёжларини кондириш ,унга боглик тадбирларни амалга ошириш –сув ва сув билан боглик муаммоларни аниклаш ,сувларни мухофаза килиш ва уларни атроф мухитга курсатадиган салбий окибатларини олдини олиш максатида сувдан мажмуали фойдхаланишнинг бош,хавзавий ва худудий режаларини ишлаб чикиш мулжалланган.

Сувдан мажмуали фойдаланиш ва уларни мухофаза килишнинг бош режалари мамлакт сув хужалиги ривожланишининг мухим йуналишларини белгилаш учун ишлаб чикилди. Хавзавий режалар эса бош режалар асосида тузиладива дарёлар ва бошка св объектлари хавзалари учун ишлаб чикилади.

Худудий режалар бош ва хавзавий режалар асосида иктисодий туманлар учун ишлаб чикилади.

IV. Атмосфера атроф мухитнинг мухим таркибий кисми ресурслардан бири хисобланади.Атмосфера таркибида кирувчи кислород инсон организми учун нафас олишда , ёкилгини ёндиришда катта кийматга эга . Атмосферанинг асосий ишлатувчиси ердаги флора ва фауна хисобланади. Атмосфера баландлика караб бир неча сфералардан иборат булади. Ер юзига тропосфера бевосита туташган булиб,барча фаол жараёнлар атмосферанинг ана шу сферасида фаол кечади. Тропосферада вертикал ва горизонтал жарёнлар кечади,бу унинг турли холатда булишида олиб келади. Тропосферада атмосфера хавосининг 75 % и , сув буги ва турли заррачалар тупланган. Шу сабабли ана шу катламда ёгинларни корни, момокалдирукни булутлар келтириб чикарувчи жараёнлар киради.

Тропосферанинг юкори чегарасидан тропопауза бошланади.Унинг баландлиги тахминан 8-18 км атрофида булади. Трпопаузадан тепада стратосфера жойлашади. Бу сфера учун хавонинг сийраклиги , булутларнинг камлиги хароратнинг доимийлиги кузатилади.Ундан кейин стротопауза жойлашган .Ундан кейин мезосфера жойлашаган, унга хос хусусият хароратнинг камайишидир. Мезосферанинг юкори кисми мезопауза ва харорат -85° - 90° га етади. Мезосфера кумуш ранг булутлар жойлашаган сферадир.

Мезосферадан сунг эса термосфера жойлашган.Бу жойда хароратнинг камайиши кузатилади.Бу сферада куёш радиациясининг катта кисми ютилиб кетади ва ер юзасига тушадиган метеоритларининг асосий кисми хам шу сферада ёниб кетади. Электр зарядларнинг асосий кисми хам шу сферада пайдо булади. Термосферадан сунг ионосфера ва экзосфера жойлашаган .

Атмосфера инсоннинг яшаш мухит ҳисобланади. Шу сабабли уни соф ҳолда сақлашга интилади. Агар статистик маълумотларга мурожаат қилинса, Ўзбекистонда 1996 йилда атмосферада стационар ва ҳаракатдаги объектлардан чиқарилаётган зарарли моддаларнинг миқдори 1.8 млн тоннага ташкил этади, бу курсаткич 1991 йилга нисбатан 2млн тоннага оз

-58-

демакдир. Тахминлар табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари натижасида атмосферада чиқариладиган зарарли чиқиндиларни 32.7 минг тонна зарарли объектларни, цехларни тухтатиб қуйиш натижасида чиқарилаётган зарарли моддалар – 3.58 минг тонна ташкил этишини курсатмоқда. Бунга авиация, темир йул, дарё транспорти, индивидуал иситиш печлари, чиқиндиларни ёқиш натижасида турли ёнгинлар ва бошқалар бунга кирмайди.

Атмосферага чиқарилаётган зарарли моддаларнинг 50% итидан ортигини углерод оксиди, 14% ини олтингургурт ангидриди ва шунга ухшаш зарарли моддалар, 8% -углеводородлар, 5% -каттик моддалар, 4% - азот оксиди ташкил этади.

Стационар манбаалардан атмосферага 150 дан ортиқ зарарли моддалар чиқарилади. Худудий жиҳатдан бу зарарларнинг 84% и саноат корхоналарнинг асосий қисми тупланган Тошкент, Қашқадарё, Бухоро, Фарғона ва Навоий вилоятларига тугри келади.

Атмосферага чиқарилаётган зарарли чиқиндиларни 1991 – 1996 йиллардаги тадрижий ўзгариши (млн тонна)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Жами	3.805	2.890	2.591	2.409	1.996	1.840
Ҳаракатдаги объектлардан	2.591	1.782	1.570	1.450	0.904	0.983
Стационар манбалар	1.214	1.107	1.020	0.958	0.904	0.857

Стационар манбалардан чиқарилаётган зарарли чиқиндиларнинг асосий қисми 37% и «Ўзбекнефтгаз» МК корхоналарига, Ўзбекистон энергетика вазирлигига – 30% и Олмалик тг металлургия комбинатига 12.5% и «Ўз қурилиши» концерни корхоналарига 4.6% и, Коммунал хужалиги вазирлигига 3% и, «Ўз химпром» ассоциациясига 2.8% и «Кизил кумолтинасмет» концернига 2.4% . тугри келади.

Атмосферанинг ифлослантирувчи асосий манбалардан бири автомобил транспорти ҳисобланади. Автотранспортнинг атмосферага

чиқарилаётган зарарли моддаларнинг салмоги 53 %ни айрим шаҳарлар да 80 %гача етади. Кейинги пайтда атмосферага транспорт томонидан чиқарилаётган зарарли чиқиндилар 2.7 марта камайди. Бу табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг фаол олиб борилаётганлиги , автопаркларни техник соз ҳолатларда саланаятганлиги , автомобилларни экологик назоратдан утказиш тизимини мукаммалашганлиги каби тадбирларни амалга ошириши натижасидир.

Атмосфера ҳавосини ифлосланганлик даражаси ва уни Ўзбекистон республикаси ҳудудлари бўйича узига ҳослиги бу соҳада аниқ тадбирларини ишлаб чиқишини талаб этади.

-59-

Ана шунга қура ҳавони муҳофаза қилиш борасида аниқ йуналишлар қуйидагича бўлиши керак:

Ҳавонинг ифлосланиши йул қуйиладиган даражадан ошиб кетган шаҳар ва аҳоли пунктларида меъёрий даражаларга тушириш ;

Тезлик билан республиканинг барча шаҳарларида , аҳоли пунктларида ва саноат марказларида ҳаво сифатини санитария меъёрлари даражасида яхшилаш ; Ҳавони муҳофаза қилишда иктисодий дастаклардан фойдаланишни кенгайтириш .

Асосий таянч тушунчалар

Сув ресурслари-музликлар , дарёлар , сув омборлари , каналлар , ер ости сувлари ва бошқа сувлар.

Сув лимити-сувни маълум меъёрда , чекланган тарзда истеъмолчиларга бериш .

Атмосфера – *ернинг ҳаво қобиғи.*

Тропосфера – атмосферанинг қуйи қатлами.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ўзбекистонда сув ресурслари қандай тақсимланган?
2. Сув ресурсларига нималар қиради?
3. Сувларни ифлослантирувчи манбаалар тугрисида нималарни биласиз?
4. Сув ресурсларни ифлосланиши оқибати нималарга олиб келди?
5. Сув танқислиги сабаблари нимада ва сувдан фойдаланишни яхшилаш учун нималар қилиш керак?
6. Атмосферани ифлослантирувчи манбаалар тугрисида нималарни биласиз?

7. Атмосферани муҳофаза қилиш чора тадбирлари ва уларнинг самарадорлиги қандай аниқланади?

8-Маъруза .УРМОН РЕСУРСЛАРИНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА УЛАРДАН ОКИЛОНА ФЙДАЛАНИШ .ХАМКОРЛИК МАМЛАКАТЛАРИДА ТАБИАТДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ХУДУДИЙ МУАММОЛАРИ.

Режа

1. Урмон ресурслари: таркиби , ахамияти , хозирги ахволи .

2. Урмонлардан нораціонал фойдаланишнинг оқибатлари ва уларни тиклаш.

3. МДХ мамлакатларидаги экологик вазият ва уларни ечишнинг асосий тамойиллари .

1. Урмонлар табиатнинг энг бебаҳо бойликларидан биридир.

Утабий мухитни соғломлаштириш , инсоннинг яшаш шароитини яхшилаш , ер ва сув бойликларини муҳофаза қилиш , атмосфера хавосини муҳофаза қилишда муҳим аҳамият касб этади . Урмонлар халқ хужалигида маҳаллий эҳтиёжларни қондиришда ҳам муҳим рол уйнайди.

Инсоннинг хужалик фаолияти натижасида урмонлар камайиб кетмоқда. Мутахассисларнинг баҳолашларича , ... хозир урмонлар эгаллаб турган майдон курукликнинг 1/6 қисминигина ташкил этади, холбуки

-60-

50-йилларда улар 1/4 қисмини эгаллаган эди.. Урмонларнинг қисқатиши республикамизда ҳам кузатилмоқда.

Мамлакатимиз урмон фондининг умумий майдони 9,145 млн гектарни ташкил этади. Жумладан , шу майдоннинг 3 млн гектари урмон билан қопланган бўлиб , унда 12 млн куб метр ёғоч захираси мавжуд. Республикамиз ҳудудининг 5,1% и дарахтзор бўлиб, у хар бир киши бошига 0,1 гектарни ташкил этади.

Ўзбекистон республикасининг «Урмон тугрисида» ги қонунининг 3-моддасида : Урмонлар асосан экологик (сувни муҳофаза қилиш , куриклаш , санитария гигиена , соғломлаштириш , рекреацион), эстетик ва бошқа вазифаларни бажаради, қеланган даражада фойдаланиш аҳамиятига эга.

4-моддада : Урмонлар давлат мулки-Умуммиллий бойлик бўлиб, улардан оқилон фойдаланиш лозим ҳамда улар давлат томонидан курикланади , дейилган.

Тарихий манбаларнинг дарак беришича Ўзбекистоннинг тоғ олди ва тоғли ҳудудлари қадимда қалин урмонлар билан қопланган. Ўзбекистондаги

Урмонларнинг уртача ёши 300 ёшни ташкил этади.,айримлари ундан ҳам катта .

Табиий шароитнинг турли-туманлиги ва республика ер юзининг нотекислиги урмонларни табиат зоналари буйича узига хос жойлашувига олиб келади.Урмонлар тоғ ,чул,кайир ва водий урмонларига булинади.

Тоғ урмонларининг майдони 311 минг гектарни ташкил этади ва республика урмонларининг 11%ини эгаллайди.Бу ерларда энг куп таркалган дарахт турларидан бири- арча.Унинг эгаллаган майдони 204 минг гектарни ёки республика урмонларининг 7%ини ташкил этади.Колган 107 минг гектарини кенг баргли ва бутасимон арчазорлар ташкил этади.

Чул урмонлари-2,4 млн гектар майдонни ёки бутун урмонларнинг 87%ини эгаллайди.Бу урмонлар саксовуллардан ташкил топган.

Кайир урмонлари 25 минг Гектар ёки бутун урмонларнинг 1%ини эгаллайди ва асосан тукайлардан ташкил топган .

Водий урмонлари -республика урмонларининг0.4 %ини ташкил этади.

Жадвал 8.1

Республика урмонларининг таркиби

Урмон тури	Салмоги(% хисобида)
Тоғ урмонлари	11
Чул урмонлари	87
Кайир урмонлари	1
Водий ва бошка урмонлар	1
Жами урмонлар	100

Урмонларнинг майдони 20 асрнинг бошидан буён 4-5 мартага кискариди.Айникса,кайир урмонлари дехкончилик тараккиёти натижасида катта талафотларга дучор булди.Уларнинг майдони Амударё дельтасида 1928

-61-

йилдаги 150 минг гектардан 1993 йилда 22-23 минг гектарга тушиб колди. Бу жараён хозир ҳам давом этмоқда.

Ўзбекистон республикаси урмонлари Урмон хужалиги вазирлиги тасарруфида булиб,вазирликда 90та урмон хужалиги корхонаси бор.Шундан 72таси урмон хужалиги,6таси давлат курикхонаси ,2таси доривор ва озука усимликлари устириш ва кадоклашга мослаштирилган хужалик хисобланади.Бундан ташкари 2та урмон овчилиги хужалиги ,2та

Зомин ва Угам –Чоткол миллий истирохат боглари ва 2таси хужалик хисобидаги урмон участкалари ,1та ихтисослаштирилган урмон хужалиги ,2та бош урмон корхонаси ва 1таси ишлаб чиқариш уқув масканидир.

II Ўзбекистон республикаси урмонлари бир неча минг турдаги кимматбаҳо дарахтлардан иборат. Ҳозирги кунда улар нораціонал фойдаланиш оқибатида анча камайиб кетган. Кейинги йилларда дарахтларнинг қуп турлари "Кизил китоб" га киритилган.

Мутахассисларнинг хисобларига қараганда, йуқолиб кетаётган усимлик турлари 163 турдан 301 турга етди ва у республика флорасининг 8%ини ташкил этади. Бундай вазият муаммога етарли даражада эътибор беришни ва аниқ чора тадбирлар тизимини ишлаб чиқишни талаб этади.

Урмон фондининг ҳозирги ҳолатини замон талабларига жавоб беради деб бўлмайди. Урмонлар тартибсиз қесилган ва турли зарарқундаларнинг таъсирига тушиб қолган. Урмонларни тиклаш тадбирлари самарасиз.

1986-1990 йилларда 214,6 минг гектар ердаги урмонлар, 1991-1995йилларда эса 171,5минг гектардаги урмонларни тиклаш ишлари олиб борилди. Олиб борилётган ушбу тадбирлар натижасида урта ҳисоб билан 0,02% ҳудуддаги урмонларнинг ҳолати яхшиланди. 1% урмонларни тиклаш учун камида 50йил керак бўлади. Бу далиллар урмонларни тиклаш ишларининг етарли даражада самарали эмаслигини қурсатмоқда.

Қатта ҳавф соладиган тадбирлардан бири-урмондаги янги экинларнинг йуқолиб кетаётганлигидир. Охириги 10 йил давомида урмон хужаликлари томонидан янгидан экилган қучатларни 32%и (124065га)нобуд бўлди ва ҳисобдан чиқарилди. Қучат етиштиришнинг замонавий тадбирларига етарли даражада эътибор берилмайди. Илмий тадқиқот ишларининг самараси паст. Урмон хужалиги қорхоналари уз фаолиятларини олиб боришда, ҳеч қандай тиклаш ишларини ҳисобга олмайдилар . Урмон хужалигидан бошқа ташкилотлар уларни тиклаш ва эҳтиётлаш ишларига эътибор берилмайди. Урмонлар ёнгин ва турли қасалликларга дучор бўлган. Урмонларни статистик жиҳатдан ҳисобга олиш ишлари талаб даражасида эмас.

Республикада ёввойи ҳолда усувчи доривор ва истеъмолга лойик усимликларга талаб юқори. 1992 йилгача уларни йиғиш билан давлат ташкилотлари, жамоалар ва алоҳида фуқаролар шугулланишган. Йиллик йиғим миқдори 850-870 тоннани ташкил этди. Бу йиғилган ҳосил усимликларини қайта тиклаш имқониятларига салбий таъсир этмаслиги, экология талабларига жавоб бериши лозим бўлади.

Шуни алохида таъкидлаш жоизки урмон ресурсларидан хозиргача текинга фойдаланилган. Мазкур холат урмон ресурсларидан хужасизларча фойдаланишга ва урмон ресурсларини нес нобуд булишига олиб келган.

Узбекистон республикасининг "Усимлик дунёсини мухофаза килиш ва ундан фойдаланиш тугрисида"ги конуни бунга чек куйди. Урмон ресурсларидан фойдаланишнинг иктисодий механизмлари ишлаб чикилди.

Масалан Узбекистон республикасининг " Урмон тугрисида"ги конуннинг 41-моддасида : "Урмонларни мухофаза килиш, улардан окилона фойдаланиш ва уларни такрорий купайтиришни молиялаштириш давлат бюджети маблаглари ва бошка манбаалари хисобидан амалга оширилди.

Урмонларни мухофаза килиш, куриклаш ва улардан окилона фойдаланиш ва уларни тарорий купайтиришни иктисодий рағбатлантириш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади" дейилган.

Давлат урмон ресурсларини тиклаш борасидаги барча ташаббусни уз кулига олган. Урмон соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари кучайтирилди. Уларга куйидагилар киради:

Урмонларни мухофаза килиш ва улардан окилона фойдаланиш буйича ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

Давлат урмон фондини тасарруф этиш;

Урмонларни куриклаш тоифаларини аниклаш тартибини белгилаш;

Урмонлардан фойдаланганлик учун ҳақ тулаш тартиби ва миқдорларини белгилаш;

Урмонларни мухофаза килиш, куриклаш ва улардан фойдаланиш ва уларни такрорий купайтириш устидан давлат назоратини ташкил этиш ва амалга ошириш;

Урмонларнинг давлат хисобини ва давлат урмон кадастрини юритиш тартибини белгилаш;

Уз ваколат доирасига кирувчи бошка масалаларни ҳал этиш ва х. к.лар.

Урмон ресурсларини купайтириш борасидаги Вазирлар Маҳкамасининг аниқ тадбирлар ишлаб чиқмоқда. Улардан бири саноат теракчилигини ривожлантириш муаммоси хисобланади. Маълумки, терак тез усувчи саноат учун аҳамияти катта дарахт хисобланади.

Мутахассисларнинг хисобларига караганда республикада ҳар йили 10 минг гектар ерга терак экилса, 10 йилда уларнинг майдони 100 минг гектарга етади. Россия урмонларида битта дарахт 80-100 йилда вояга етса, Узбекистонда терак 8-12 йилда тайёр булади. Маълумки, 1гектар ердаги теракзор 500 куб метр сифатли ёғоч беришини хисобга олсак,

республикамизда етиштирилаётган терак саноат ва ахолининг ёгочга булган эhtiёжларини кондиради.

III. МДХ мамлакатларидаги экологик вазият узининг ниhoятда узига хоcлиги билан тавсифланади: МДХ давлатларининг 7-8 млн км худуди инсионнинг хужалик фаолиятига тортилмаган , 2 млн км худуди эса экологик жихатдан нокулай худудлар сирасига киради. Экологик кризис холатида булган худудлар каторига Калмикия, Днепрбуйи, Днестрбуйи, Донбасс, Урал,

-63-

Кузбасс, Волга дарёсининг завзаси , Севан , Иссиккул, Балхаш, Ладога куллари, Каспий, Орол, Балтика, Азов ва Кора денгизлари киради. Бу экологик жихатдан нокулай худудларнинг узига хоc хусусиятларидан бири –ахолисининг зичлиги, саноат ишлаб чиқариши ва кишлок хужалик минтакаларининг асосий кисми шу жойда жойлашганлигидир.

Мутахассисларнинг хисобларига караганда, МДХнинг умумий ахолиси 50 млн булган 100дан ортик шахарлари хавосидаги зарарли моддалар меъёрдагидан 10 марта ортик. 600 дан ортик шахарларнинг окова сувлари етарли даражада тозаланмайди. Минглаб гектар хоcилдор ерлар эрозия, сув боши, тог ишлари, шурлашиш ва чуллашиш жараёнлари натижасида хужаликда фойдаланиб булмайдиган даражага тушиб колмокда.

Умуман олганда экологик вазиятнинг кескинлашуви:

*Ер усти экотизмларининг бузилишда;

*Табиий – ресурс салохиятининг нес- нобуд булишида;

*Инсонни ураб турган мухитнинг бузилишида намоён булмокда.

Юкоридаги салбий экологик омиллар инсоннинг фаровонлигига ва унинг соглигига салбий таъсир курсатди, генетик салбий узгаришлар жадаллаша бошалди, инсоннинг уртача умр куриш ёши камая бошлади. Устига устак постсоциалистик маконда булаётган узгаришлар хам ушбу салбий таъсирнинг окибатларин кучайтира бошлади.

Ижтимоий-иктисодий ривожланиш ва сиёсий хаётдаги узгаришлар табиатдан фойдаланиш иктисодиётида хам катта муаммоларни келтириб чиқарди. Кейинги йилларда экологик вазиятларга салбий таъсир курсатувчи янги-янги омиллар пайдо була бошлади. Буларга ягона иктисодий маконнинг бузилиши, минтакалараро можаролар, турли куринишлардаги экстремизмнинг пайдо булишлари мисол була олади.

Бозор муносабатларининг етарли даражада ривожланмаганлиги атроф мухитнинг холатига ва табиатдан окилона фойдаланиш масалаларига узининг салбий таъсирини курсатади. Бундай вазиятда табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда, уларни саклашда, ифлосланишини- олдини олишда табиатдан фойдаланиш

фаолиятини тартибланинг иктисодий дастаклари тизимини жорий килиш хисобланади.

Бу муаммоларни ечимини топишнинг ва атроф мухитни муҳофаза килишнинг режалари ишлаб чикилди.

Мазкур режа куйидаги тамойилларга асосланади:

*Атроф мухитнинг салбий таъсиридан холи саломатлигини сақлашнинг устиворлиги;

- Сиёсий, иктисодий муаммоларни ечимини топишда атроф мухитни муҳофаза килишнинг устиворлиги;
- МДХ давлатларида табиатдан фойдаланиш ва атроф мухит софлигини сақлаш борасида узаро маъсулият хиссини шакллантириш, келишилган экологик сиёсатни олиб бориш, табиатни муҳофаза килишнинг маъмурий ва иктисодий усулларни уйғунлаштириш;

-64-

- Холи саломатлигига хавф солувчи (атроф мухитнинг, атмосферанинг ифлосланиши, сувларнинг ифлосланиши б пестицидларнинг таъсири, чикиндилар, шовкин ва б.к.лар) омилларни камайтириш;
- Атроф мухит ва табиий ресурсларни муҳофаза килишда халқларнинг узига хослиги, маданияти ва манфаатларини сақлашга, уларни устивор ривожланишида иштирок этишини таъминлашга эътибор бериш талаб этилади;
- Ер экотизимини сақлаш, химоя килиш ва тиклаш мақсадларида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва х.к.лар.

Бу дастурни амалга ошириш учун;

Атроф мухит сифати ва табиий ресурсларнинг холати тугрисида маълумотларга эга булиш;

Халқ хужалигининг атроф мухитга курсатаётган таъсири йуналишлари тугрисида маълумотларга эга булиш;

Атроф мухитни муҳофаза килиш ва табиатдан фойдаланиш жараёнларига тартибланинг элементларини жорий этиш ва уларнинг родини аниқлаш ва х.к.лар.

Асосий таянч тушунчалар

Урмон фонди-урмонлар билан копланган ва урмонлар билан копланмаган, аммо урмон хужалиги эhtiёжлари учун берилган ерлар.

Табиат зоналари-табиий компонентларнинг узига хос мажмуаси натижасида хосил булган табиий худудлар.

Дельта-дарёнинг куйилиш жойи.

Кизил китоб-йуколиб бораётган усимлик ва хайвонлар ҳисоби юритиладиган китоб.

Урмон солиги-урмонлардан фойдаланилганлик учун туланадиган тулов.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Урмонлар инсон ҳаётида қандай рол уйнайди?
2. Урмонларнинг қандай турларини биласиз?
3. Урмонлардан ноқиллона фойдаланиш қандай салбий оқибатларга олиб келди?
4. Узингиз яшаб турган жойнинг урмон ресурслари тугрисида гапириб беринг.
5. Урмонларни тиклаш тадбирлари тугрисида нималарни биласиз?
6. Урмонлардан фойдаланиш учун қандай туловлар жорий этилган?
7. МДХ мамлакатларида қандай экологик вазият вужудга келган?
8. МДХ даги экологик хавфли ҳудудларнинг руйхатини тузинг
9. МДХ да экологик вазиятни яхшилаш буйича қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?

-65-

9-Маъруза: Табиатдан фойдаланишдаги халқаро ҳамкорлик РЕЖА.

Табиатдан фойдаланиш борасидаги халқаро ҳамкорлик шакллари. Халқаро молия ташкилотларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги фаолияти.

Ўзбекистон Республикаси ва халқаро ҳамкорлик.

I. Глобал экологик муаммоларнинг замирида инсоният жамияти мавжудлигининг асоси булган ва жаҳон ҳамжамияти томонидан ечимини қутаётган глобал жараёнлар ва ҳодисалар ётадию Бу жойда айрим табиий ресурсларнинг глобал мақомига эгаллигини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Буларга Дунё океани (ҳудудий сувлардан ташқаридаги акваториялар), атмосфера ҳавоси, Антрактида, космос киради ва улардан оқиллона фойдаланишда ҳамкорлик қилиш талаб этилади.

Экологик муаммоларни инсоният томонидан ҳамкорликда ҳал этилиши В.И.Вернадский томонида ноосфера концепцияси доирасида, асримизнинг

бошларида таъкидлаб утилган. Глобал ривожланишни моделлаштириш натижалари халқаро ҳамкорлик доирасида экологик муаммоларни ечимини топишга барча давлатлар, миллатлар ва мамлакатлар жалб этилиши ҳаётий зарурият эканлигини тасдиқлади.

Шуларни назарда тутиб, халқаро ҳамкорликнинг қуйидаги асосий йуналишларини курсатиб ўтиш мумкин:

*Хўжалик фаолиятига тортилмаган, планетар экологик мувозанатни таъминловчи табиий тизимларни муҳофаза қилиш;

*Табиий ресурслардан ва табиатнинг ассимиляция салоҳиятидан оқилона фойдаланиш;

*Халқаро экологик жавобгарликнинг самарали тизимини яратиш (шу жумладан, ҳарбий ҳаракатлар натижасида атроф муҳитга етказилган зарар учун жавобгарлик).

Бу йуналишларни амалга ошириш турли тадбирларни амалга оширишни талаб этади, буларни ичида қуйидагиларни курсатиш мумкин:

Ривожланган мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатларга курсатадиган молиявий ва техник ёрдамчи;

Ресурсларни сақлаш бўйича технологияларни ишлаб чиқиш;

Ижтимоий эҳтиёжларни экологизациялаш, миллий иқтисодиёт таркибини қайта қуриш;

Экологик тавсифдаги халқаро форумларда ва ташкилотларда вакиллик тизимларига эга бўлиш;

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги халқаро жавобгарликнинг механизмлари ни яратиш;

Экологик солиққа тортиш;

Ҳамкорликда турли стратегиялар ва концепцияларни ишлаб чиқиш;

Айрим табиий ресурслардан фойдаланишни оқилона меъёрларини

-66-

белгилаш ва б.к.лар.

Халқаро ҳамкорлик қуйидаги шаклларда олиб борилади:

Парламентлараро ҳамкорлик—қонунчилик фаолиятини мувофиқлаштириш ва давлатлараро экологик муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида олиб борилади.

Ижроия ҳокимиятлари уртасидаги ҳамкорлик— БМТ доирасида экологик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни мувофиқлаштиришга йуналтирилган фаолиятдир;

Конвенцион типдаги хамкорлик – алохида хуудлар ва объектларнинг аниқ экологик муаммоларни ечишнинг умумий ёндашувларини топишни назарда тутди;

Илмий –техник хамкорлик– илмий тавсифдаги информацияларни алмашиш, табиатни мухофаза килиш тадбирларини бирга ишлаб чиқиш, жихозларда мажмуали фойдаланиш, илмий лойихалар ва экспертизаларни амалга оширишни назарда тутди.

Бу асосий шакллардан ташкари атроф мухитни мухофаза килиш соҳасида халқаро хамкорлик ижтимоий ташкилотлар, ишбилармон доиралар, халқаро экологик форумлар ва бошқаларни олиб бориш билан ҳам амалга оширилади.

Атроф мухофаза килиш борасидаги халқаро хамкорликнинг яна бир шаклидан бири-шартномалар тузиш ва бошқа халқаро келишувларни амалга оширишдир. Икки томонлама ва куп томонлама келишувлар ва халқаро конвенциялар турли мамлакатларнинг бу соҳадаги сайъи харкатларини мувофиқлаштириш борасида амалга оширилади. Бундай вазиятда шериклар сифатида табиатни мухофаза килиш ва унинг ресурсларидан фойдаланиш борасидаги манфаатлари уйгун булган кушни давлатлар иштирок этишади. Табиатни мухофаза килиш борасидаги халқаро хамкорлик тарихи хайвонот дунёси ресурсларидан фойдаланиш ва уни мухофаза килишни тартиблаш билан бошланади. 1875йилда Австрия-Венгрия ва Италия кушларини мухофаза килиш борасида Декларация қабул қилинди. XX асрнинг охирида (1897й) Россия, Япония ва АКШ Тинч океанида денгиз мушукларидан фойдаланиш ва мухофаза килиш борасида келишувни имзоладилар.

Биринчи халқаро конвенция 1882 йилда Парижда кишлок хужалиги учун фойдали булган кушларни мухофаза килиш мақсадида бир неча Европа мамлакатлари томонидан имзоланди.

Халқаро хамкорликнинг анъанавий соҳаларидан бири –балиқ, кит ва бошқа денгиз хайвонларини овлаш соҳаларидир. 1882 йилда Шимолий денгизда балиқларни овлашни тартиблаш тугрисида конвенция қабул қилинди. Хозир бу соҳага тегишли 70дан ортиқ келишувлар имзоланган.

Жахон жамоатчилигининг эътиборини денгиз сувларини нефть билан ифлосланиши муаммолари доимо кизиктириб келган. Шунинг хисобга олиб, 1954 йилда Лондонда 20 мамлакат Конвенция имзоладилар. Келишувга кура, уни имзолаган давлатлар нефть ва нефть аралашмаларини денгизга

-67-

(киргокдан 80-250кмгача булган хуудларга) тукмасликка келишиб олдилар. Бу соҳада яна куп келишувлар имзоланди. Булар 1972ва 1973

йиллардаги Лондон Конвенциялари хисобланади. Мазкур хажжатга кура чиқиндилар, қандай қуринишларга эга бўлишидан (шу жумладан радиактив моддалар) қатъий назар, Дунё океанига ташламасликка қатъий равишда келишиб олинди.

Давлатлараро келишувларнинг ичида атмосферада, космосда, сув остида ядро қуролини ишлатмаслик ва синамаслик тугрисида 100 та давлат томонидан Москва Шартномаси (1963 й.) имзоланди. Собиқ СССРнинг ташаббуси билан табиий муҳитга салбий таъсир қурсатувчи ҳар қандай ҳарбий ҳаракатлардан воз кечиш тугрисидаги Доимий Конвенция ҳам имзоланди.

Конвекцион типдаги тартибланишнинг узига ҳос хусусиятларидан бири – атроф муҳитга салбий оқибатлар қурсатувчи ҳар қандай фаолият турларини чеклаш ва тартибга солиш борасида келишувларни имзоланишидир. Буларга ҳавфли юқларни ташиш бўйича конвенция авариялар натижасидаги ифлосланишлардан зарар қурганларга компенсациялар бериш, атроф муҳит учун ҳавфли бўлган фаолият натижасида етказилган зарар тугрисидаги Конвенция ва бошқалар мисол бўла олади.

1994 йилда иқлимнинг ва биологик турларнинг узгариши тугрисидаги конвенция шартномаси ва халқаро денгиз ҳуқуқи тугрисидаги конвенция қучга кирди.

Яна бир муҳим ҳужжат – Монреал протоколи хисобланади. У азон қатламини бузилишига олиб келувчи атмосферага чиқарилаётган зарарли чиқиндиларни – хлорланган ва фторланган углеводларни 2000 йилгача 50%га камайтириш тугрисидаги келишувларни уз ичига олади.

Атмосферани муҳофазга қилиш, биологик ранг – барангликни таъминлаш барча давлатларни бирдек қизиқтирадиган муаммо хисобланади. 1992 йилда биологик ранг-барангликни таъминлаш борасидаги конвенция қабул қилинган. Унинг энг қатта ютуқларидан бири биологик ресурсларни давлатларнинг суверен мулки сифатида этироф этади.

Қабул қилинган келишувлар келишувлар аниқ натижаларга олиб келади. Масалан чегара ҳудудларида атмосферанинг ифлосланишини олдини олиш тугрисидаги Конвенция Европадаги атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражасининг камайтилишига олиб келади. Умуман олганда давлатлар томонидан ҳозиргим қунгача 178 келишувлар қабул қилинган. Уларнинг 2/3 қисми БМТнинг 1972 йилдаги инсон яшайдиган атроф муҳит тугрисидаги утказган конференциядан кейин қабул қилинган.

II.Халқаро молия ташкилотлари .- Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) ,Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ),ва жаҳон банки табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини узларининг устивор вазифаларидан деб биладилар .

-68-

ЕТТБ халқаро молия ташкилотлари нинг ичида биринчи булиб уз фаолиятининг устивор вазифаларидан деб қуйидагиларни белгилайди: Экологик сиёсатни шакллантиришда ,самарали ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқаришда халқаро меъёрларга амал қилишда ва мониторингини таъминлашда кадрлар тайёрлашнинг давлатларга атрофлича ёрдам бериш
Миллий экологик дастурларни бошқаришнинг бозор усулларини қуллашда ҳамкорлик қилиш;
Экологик товарлар ва хизматлар бозори операцияларни ривожланиши ,атроф муҳит сифатини яхшилаш ва муҳофаза қилиш баросидаги лойиҳаларни инвестицияланишини рағбатлантириш;
Аҳолини ,тадбиркорларни банкирларни ва бошқаларни экологик дунё қарашни шакллантириш боросидаги дастурлар ва махсус лойиҳаларни ташкил этиш ва қуллаб қуватлаш;
Экологик баҳолаш ,режалаштириш ,бошқариш,аудитлаш ва банк лойиҳаларини операция мониторинги билан боғлиқ экологик тадбирларни амалга ошириш
ЕТТБнинг экологик сиёсатни амалга оширишни асосий дастаклари қуйидагилар :
Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида тадқиқотлар олиб бориш;
Экологик дастурлар ва лойиҳаларни қуллашга йуналтирилган техник ёрдам ;
Экологик лойиҳаларни молиялаштириш ни таъминловчи кредитлар қафолатлар ,сармоялар ва х.к.лар
Банк ходимлари томонидан «Экологик таъкик руйхати» ишлаб чиқилган .Унга қура банк ва унинг молиявий шериклари ген инженерияси лойиҳаларини атроф муҳитга генетик мтериални тушишини олдини олиш ,таъкикланган пестицидларни ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланишни молиялаштириш да воз кечиш лозим булади.

Банкнинг асосий эътибори ресурслардан ва энергиядан самарали фойдаланиш имконини берувчи объектларни сармоялашага қартилган

ХТТБ нинг ёрдами билан атроф мухитни согломлаштиришни сармоялашнинг миллий дастури таъсис этилган .Банк табиатни муҳофаза қилишнинг айрим талабларини бажарган мамлакатлар учун махсус имтиёзлар беради. ,яъни банк уларнинг ташки қарзларини бирт қисмини уз зиммасига олади. Анашу мақсадларга 1990 йил Жахон банки томонидан Экологик фонд ташкил этилган.

III. Атроф мухитни муҳофаза қилиш Ўзбекистон республикаси ташки сиёсатининг асосий йуналишларидан бири ҳисоланади.Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш борасидаги ташки сиёсатида:

-Орол денгизи хавзасида экологик вазиятни согломлаштиришга ;

-69-

-Ўзбекистон республикаси флораси ва фаунасининг генетик фондини сақлашга ;

-сув ,ер ресурслари ва атмосфера хавосини ифлосланишини олдини олишга ;

-Экологик хавфсизликни сақлаш;

-хавфли чиқиндиларни ,химиявий моддаларни атроф мухитга курсатадиган зарли оқибатларни камайтириш;

-озон қатламига салбий таъсир курсатувчи маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш.

-табиий ресурслардан самарали фойдаланига устивор аҳамият берилади.

1995-1996 йиллар давомида Ўзбекистон республикасида Орол денгизи муаммоларига бағишланган катор семинарлар ,йигилишлар конференциялар утказилади.

Куйидагилар бунга мисол булади: Орол буйи давлатларининг барқарор ривожланишига бағишланган БМТ нинг халқаро конференцияси (Нукус,сентябр,1995 й) утказилди.унда Нукус Декларацияси қабул қилинди.ва орол хавзасининг барқарор ривожланиши борасида халқаро конвенция яратиш баросида қарор қабул қилинди.

«Атроф мухитни тиклаш» буйича ОБСЕ нинг Халқаро семинари (Тошкент-Урганч,сентябр,1995) ташкил этилди ва унда атроф мухитни тиклашнинг аниқ тадбирлари белгиланди.ва жахон ҳамжамиятини нинг бу жараёнга иштирок этишининг шакллари аниқланди.

Орол атрофидаги қуриётган ер усти ва сув экос тизимлари нинг баҳолаш ва моделлаштириш буйича халқаро семинари ташкил этилди.Унда

ЮНЕСКО ва Германия фан ва технология федерал вазирлиги томонидан амалга оширилаётган лойиха натижалари тахлили этилди ва уни давом эттиришга келишиб олинди.

Орол денгизи атрофида экологик барқарор ривожланиш буйича ташкил этилган Халқаро семинар ташкил этилди.

Ўзбекистон республикасининг Табиат давлат кумитаси унинг илмий текшириш олицгохлари томонидан ЭНРИН лойихаси буйича ЮНЕП-АРЕНДАЛ (Норвегия) ташкилоти билан «Ўзбекистонда Экологик информация тизими» тугрисида лойиха доклад тайёрланди.

Япониянинг халқаро ривожланиш агентлиги ҳамкорлигида «Ўзбекистон Оролбуйи худудларида 6 та йирик шаҳарнинг сув таъминоти тизими» буйича лойиханинг техник иктисодий асосий режаси ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Швециянинг молиявий ёрдами билан мутасдди ташкилотларни сув сифатини аниқлашда кул келадиган лаборатория жихозлари ва химиявий реактивлар таъминланган.

-70-

Жаҳон банки хомийлигида табиатни муҳофаза қилиш ва ўзбекистонни экологик ривожланишини таъминлаш борасида миллий дастур ишлаб чиқилмоқда.

Ўзбекистон :

Иқлим узғариши доирасида Конвенцияга (14 май 1993)

Биоранг-баранглик Конвенцияда (7 май 1996 йилдан)

Хавфли юкларни чегара худудларида ташишини назорат қилиш борасидаги Базел конвенцияси

Чуллашишга қарши кураш буйича Конвенцияга аъзо бўлган

Бонн конвенцияси доирасида миграциядаги сувда сузувчиларни муҳофаза қилиш буйича Халқаро келишув имзоланди.

Ўзбекистон республикаси Давлат табиат кумитаси конвенцияларда имзоланган мажбурятларни бажариш юзасидан амалий ишлар қилинмоқда.

Азон катламининг бузулишига олиб келувчи зарарли моддаларни инвентаризация қилинмоқда. Вена конвенцияси, Монреал протоколи

доирасида азон катламини муҳофаза қилиш бўйича миллий дастурни тайёрламоқда.

Биоранг-баранлик Конвенцияси доирасида биоранг-барангиликни саклашнинг Миллий дастури ишлаб чиқилмоқда.

Хозирги пайтда ҳукумат томонидан Ўзбекистон Республикасини БМТ нинг Европа иқтисодий комиссияси Конвенцияларига қушилиш масалари ҳал этилмоқда:

Чегара ҳудудларида атроф муҳитга таъсирини баҳолаш тугрисида (Эспо,1994 й)

Чегара ҳудудларида атроф муҳитга таъсир этадиган катта масофаларда хавонинг ифлосланиши.(Женева 1979 й).

Саноат халокатларининг чегара ҳудудлари бўйлаб таъсири

Чегара ҳудудларида сув ва қулларни муҳофаза қилиш

Ўзбекистон республикаси табиатни муҳофаза қилиш табиатдан фойдаланиш ва икки томонлама ҳамкорлик тугрисида жуда қўшма шартномаларни имзоланди .Буларга Туркия республикаси билан , Хитой республикаси билан, Нидерландия қироллиги ,Венгрия ,Словакия республикаси ,Исроил,Литва давлатлари билан шартномалар имзоланди.Ташқи ишлар вазирлигининг Германия ва Европра иттифоқи билан табиатни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик тугрисида тақрифлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси табиат давлат қўмитаси Халқаро Экологик кенгаш (ХЭК) нинг аъзоси ҳисобланади.ХЭК ташкил этилгандан буён 8 та сессия ўтказилди. Уларда экология соҳасида оид қилинувлар ва низомлар қабул қилинган.

МДХ давлатлари доирасида ҳам қўшма икки томонлама қилинувлар имзолаган ларгаЎзбекистон Козогистон, Қирғизистон, Туркманистон, Грузия билан имзоланган шартномалар мисол бўла олади.Украина ва

-71-

Беларуссия билан икки томонлама шартнома имзоланди. Ўзбекистон ,Қирғизистон республикалари билан уч томонлама шартнома имзоланди.

2002 йилда БМТ ер Харитасини тасдиқлашни мулжалламоқда.Бу хартиянинг биринчи муҳокамаси Тошкентда Барқарор ривожланиш бўйича Ўзбекистон республикасининг Миллий комиссияси томонидан ўтказилган .Бу хартия ўз олдига хавфсиз ривожланиш ,экоцизмлар барқарор ривожланиши таъминлаш атроф муҳитга бўладиган салбий таъсирга йўл қўймастик ва х.қларни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Асосий таянч тушунчалар

Халқаро молия ташкилотлари – Халқаро тиклаш ва тараққиёт банки ва Европа тикланиш банки ва жаҳон банки каби йирик молия ташкилотлари Парламенлараро ҳамкорлик – қонучилик фаолиятини мувофиқлаштириб ва давлатлар экологик муаммоларининг ечимини топиш мақсадида олиб бориладиган фаолият

Ижроия ҳокимиятлари уртасидаги ҳамкорлик – БМТ доирасида экологик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни мувофиқлаштирувчи фаолият

Конвенцион типдаги ҳамкорлик – алоҳида ҳудудлар ва объектларнинг аниқ экологик муаммоларини ечишнинг умумий ёндашувларини топишни назарда тутувчи фаолият

Илмий техник ҳамкорлик - илмий тавсифдаги информацияларни алмашиши ,табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини бирга ишлаб чиқиш жихозларда мажмуали фойдаланиш ,илмий лойихаларни ва экспертизаларни амалга оширишни назарга тутувчи фаолият

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиатни муҳофаза қилишдаги халқара ҳамкорликнинг мақсадларининг айтинг .
2. Халқара ҳамкорлик шакллари тугрисида нималарни билиасиз
Ўзбекистон халқара ҳамкорликнинг қайси соҳаларида фаолият курсатади .
3. Сиз яшаётган жойдаги табиатни муҳофаза қилиш борасида халқара ҳамкорлик қилишувлари мавжудми ?
- 4 . Ўзбекистонда халқара ҳамкорлик доирасида қандай қилишувлар имзоланган?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Узбекистон Республикаси Конституцияси-Тошкент «Узбекистон», 1992.
2. Узбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тугрисидаги», 1992 йил 9 декабрдаги қонуни.
3. Узбекистон Республикасининг «Урмон тугрисида» ги 1999 йил 15 апрелдаги қонуни.
4. Узбекистон Республикасининг «Ер кодекиси» 1998 йил 30 апрелдаги
5. Узбекистон Республикасининг «Ер ости бойлиқлари тугрисида» ги 1994 йил 21 сентябрдаги қонуни.
6. Узбекистон Республикасининг «Хаво кодекиси» 1993 йил 7 майдаги қонуни .
7. Узбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тугрисидаги 1993 йил 7 майдаги қонуни.
8. Узбекистон Республикасининг «Усимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тугрисидаги 1997 йил 26 декабрдаги қонуни.
9. Узбекистон Республикасининг «Хайвонат дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тугрисидаги 1997 йил 26 декабрдаги қонуни.
10. «Узбекистон Республикасида Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тугрисидаги 1999 – 2005 йилга мулжалланган ҳаракат дастури»
Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20 октябр 1999 йилдаги 469- сонли қарори.
- 11 Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. – Тошкент «Узбекистон» 1993
- 12 И.А. Каримов Узбекистон миллий истиклол, иқтисодий сиёсат, мафкура.-Тошкент «Узбекистон» 1993
- 13 Каримов И.А. Узбекистон келажаги буюк давлат.- Тошкент Узбекистон 1993.
- 14 Каримов И.А. Дехқончилик тараккиёти – фаровонлик манбаи. Тошкент «Узбекистон» 1994
- 15 Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида – Тошкент «Узбекистон» 1995
16. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бусагасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари .-Тошкент «Узбекистон» 1997.
17. Баротов П. Узбекистон табиий географияси – Тошкент «Узбекистон» 1996

18. Гуломов П.Н Инсон табиат.- Тошкент : Укитувчи 1990
 19. Инсон тараккиёт тугрисида маъруза . Узбекистон 1999 6-боб
 20. Турсунов Х.Т. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. – Тошкент 1997
 21 Тухлиев Н. Узбекистон иқтисодиёти . – Тошкент Уктивчи 1994
 22. Солиев. А, Махамдалиев Р. Иқтисодий география асослари- Т. 1996

Мундарижа

Кириш _____	3
1-мавзу. Курснинг предмети , методлари ва вазиятлари _____	4
2-мавзу. Такрор ишлаб чиқаришда табиий ресурсларнинг урни ва ахамияти . Табиий ресурсларнинг иқтисодий баҳо бериш _____	10
3-мавзу. Табиатдан фойдаланиши бошқариш ва табиий муҳитни қонуний ҳимоя қилиш. _____	21
4-мавзу. Табиатдан унумли фойдаланиш тадбирларига маблағ ажратиш. Давлат экологик экспетизаси. _____	30
5-мавзу. Илмий –техника жараёни ва табиатдан оқилона фойдаланиш . Табиатдан оқилона фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириши. _____	38
6-мавзу. Табиатдан фойдаланиш тадбирларини амалга оширишнинг самарадорлиги. _____	47
7-мавзу. Сув ресурсларини муҳофаза қилишни режалаштириш ва улардан оқилона фойдаланиш . Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш. _____	54
8-мавзу. Урмон ресурсларини муҳофаза қилишни режалаштириш ва улардан оқилона фойдаланиш. Ҳамкорлик мамлакатларида табиатдан фойдаланишнинг ҳудудий муаммолари. _____	60
9-мавзу. Табиатдан фойдаланишдаги халқаро ҳамкорлик . _____	66
Фойдаланилган адабиётлар _____	73

